

Összeesküvés- és kritikai elmélet

Jelige: JFC444

Lezárás dátuma: 2025. január 8.

„Ki tudja meghúzni azt a vonalat a szivárványban, ahol végződik a lila, és kezdődik a narancsszín árnyalat? A színek közti különbséget világosan látjuk, de hol olvad bele az első a másodikba? Így van ez az épelméjűséggel és az elmebajjal.”

Herman Melville¹

¹ Herman Melville, „Billy Budd”, ford. Szász Imre, in *Billy Budd és más elbeszélések* (Budapest: Scolar, 2008), 159, ford. enyhén mód.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	4.
2. A paranoia fogalmáról	5.
3. A paranoid-kritikai módszer	12.
4. A kritika fogalmáról	17.
5. Az összeesküvés-elméletekről	24.
6. Konklúzió	31.
7. Esettanulmány. Thomas Bernhard rémlátomásai	32.
Bibliográfia	42.

1. Bevezetés

Max Horkheimer *Hagyományos és kritikai elmélet* című programadó írása rögzíti a *kritikai elmélet* kifejezés szűkebb értelmét, ahogyan azt a frankfurti iskola teoretikusainak munkásságára vonatkozólag használjuk. A kifejezés rendkívül termékenynek bizonyult, mára meglehetősen tág jelentéssel bír: az akadémiai szintér jóformán minden kutatási területe magára aggatja a címkét, vagy legalábbis valamilyen értelemben a vele fémjelezhető szemléletmód örökösének tartja magát. Figyelembe véve a – *mozgósító erővel* és talán minden korábbinál nagyobb (politikai) befolyással bíró, (főleg, de nem kizárólag) szélsőjobboldali – konteók jelenünkben való hallatlan elszaporodását,² úgy gondolom, hogy a kritikai elméletet immár nem(csak) a Horkheimer által hagyományosnak nevezett elmélethez, hanem (sokkal inkább) az összeesküvés-elméletekhez képest kell meghatározni. Ez a feladat azonban korántsem egyszerű: a kritikai elmélet és a paranoid (tév)képzetek összevetésének óriási irodalma van, hasonlóságainak kiemelése nagy múltra tekint vissza. Az alábbiakban ezt a korpuszt tekintem át – felvázolom, hogy a témakörhöz hozzászóló legfontosabb szerzők miként gondolták el e kettő viszonyát, milyen következtetéseket vontak le összefonódásukból, milyen fenntartásokat fogalmaztak meg a kritikai elmélettel szemben, és milyen alternatív leíró-magyarázó eszközt javasoltak helyette. Vizsgálódásomat az a meggyőződés vezérli, hogy a kialakult helyzet beható megértése csak akkor lehetséges, ha – ahelyett, hogy rögvest az összeesküvés-elméletekről folytatott politikafilozófiai diskurzusba vetnénk magunkat – kissé hátrébb lépünk, s egyfajta textuális nyomozás keretében elvégezzük a *paranoia* és a *kritika* fogalmának történeti analízisét. Előzetesen leszögezendő: a következőkben ennek a követelménynek nem teszek maradéktalanul eleget; nagy vonalakban végigkövetem ugyan feltűnéseiket, ám, mivel számomra elsősorban nem külön-külön, hanem egymáshoz való kölcsönös vonzódásuk okán érdekesek, mindössze néhány megjegyzést fűzök pályájuk felskiccelt ívéhez. Összefonódva ugyanis egy sajátos *interpretációs stratégiát* adnak ki, amelyet – Dalí nyomán – *paranoid-kritikai módszernek* fogok nevezni. Ez a módszer munkál mind az összeesküvés-, mind a kritikai elmélet(ek) mélyén.

² Gondoljunk például a Capitolium 2021. január 6-i ostromára, vagy a COVID-19 kapcsán újra feléledt vakcinaellenes mozgalomra stb. Az Egyesült Államokban uralkodó különösen aggasztó állapotokról – a számtalan szépirodalmi alkotáson túl – ld. pl. Naomi Klein új – persze nem filozófiai fogalmisággal dolgozó, ám informatív – könyvét: *Doppelgänger. A Trip into the Mirror World* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2023).

2. A paranoia fogalmáról

A *paranoia* szó az ógörög nyelvből származik (*paránoia, παράνοια*), a *παρά* ('mellett', 'kívül') és a *νόος* ('ész', 'értelem') szavak összetétele. Jelentése sokáig bizonytalan maradt. A kifejezés „a XIX. századi német pszichiátriában szinte minden téveseszmét felölelt”,³ különféle kórképeket rendeltek hozzá. Önálló nozológiai entitásként Emil Kraepelinnek köszönhetően kezdett el valamelyest világosabb körvonalakat ölteni. Kraepelin *Psychiatrie: Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte* című műve először 1893-ban jelent meg; mivel Kraepelin haláláig dolgozott (értsd: szignifikáns módosításokat eszközölt) rajta, összesen kilenc kiadást ért meg. Kraepelin a *paranoid*t még egyszerűen a német *Verrücktheit* ('örültség') szó alatt tárgyalja; a kór jellemzőjeként már nála megjelenik a nagyfokú rendszerezési hajlam, a nagyzási hóbort és az üldöztetési félelem. A hatodik kiadás⁴ legnagyobb újdonsága a *dementia praecox* ('korai elbutulás') klinikai egységének bevezetése, amelynek Kraepelin hebefrénias, katatónias és *paranoid* típusait különbözteti meg.⁵ (A *paranoia* és a *dementia praecox paranoid* változata tehát két külön, egymással nem összekeverendő kategória.)⁶ Eugen Bleulert – többek között mivel a *dementia praecox* csoportjába sorolt megbetegedések nem mindig jártak együtt az intelligencia, a mentális felfogóképesség csökkenésével, sem nem jelentkeztek minden esetben egy korainak tekinthető életszakaszban – nem elégítette ki teljes mértékben Kraepelin terminológiája; ő a *szizofrénia* terminust javasolja, magával az elnevezéssel (amely az ógörög σχίζω ['hasadás'] és φρήν ['elme'] szavak összetétele) is hangsúlyozva, hogy – (például) nem a hallucinációt, hanem – a disszociációt, a hasadást (*Spaltung*) tekinti az elsődlegesen fontos

³ Jean Laplanche és Jean-Bertrand Pontalis, *A pszichoanalízis szótára*, ford. Albert Sándor et al. (Budapest: Akadémiai, 1994), 376.

⁴ Emil Kraepelin, *Clinical Psychiatry. A Text-book for Students and Physicians*, szerk. A. Ross Defendorf (New York: Macmillan, 1904 [1899]). Kraepelin főleg Karl Ludwig Kahlbaum és Edwald Hecker munkásságára támaszkodik. A XIX. század végéről említendő még egy olasz esettanulmány: Gaetano Riva és Eugenio Tanzi, *La paranoia. Contributo alla teoria delle degenerazioni psichiche* (Reggio Emilia: Tipografia di Stefano Calderini e figlio, 1886), kicsit későbből pedig ld. még Karl Jaspers *Allgemeine Psychopathologie*-jének (Berlin: Springer, 1913) vonatkozó részeit.

⁵ Kraepelin nagyon összetett nozológiai rendszerének átlátásában rengeteget segít ez a tanulmány: Kenneth S. Kendler, „The Development of Kraepelin's Mature Diagnostic Concepts of Paranoia (*Die Verrücktheit*) and Paranoid Dementia Praecox (*Dementia Paranoides*). A Close Reading of His Textbooks From 1887 to 1899”, *JAMA Psychiatry* 75, 12. sz. (2018): 1280–1288.

⁶ Ha szigorúan tartjuk magunkat ehhez a felosztáshoz, a „paranoidias” és a „paranoid” szó sem ugyanazt jelenti. Melanie Klein még tudatosan dönt az utóbbi mellett. „Bár [...] nem vitatja a paranoia és a paranoid szizofrénia közötti körleírásbeli különbséget, a »paranoid« kifejezéssel a téveseszmé üldöztetési aspektusát jelöli, amely mindkét kifejezőmódban fellelhető [...]. Utolsó írásában már a paranoid-szkizoid pozíció (*paranoid-schizoid position*) kifejezést használja.” Laplanche és Pontalis, *A pszichoanalízis szótára*, 378. Azonban ma már nincs túl nagy téje annak, melyiket választjuk – én a későbbiekben következetesen a magyarul gördülékenyebb hangzású „paranoid”-ot részesítem majd előnyben.

tünetnek.⁷ Freud fokozatosan szakad el a *paranoia* régi, meglehetősen tág értelmétől; a Daniel Paul Schreber emlékiratairól⁸ adott hírneves elemzésében már szűkebb értelmében véve beszél róla. Megjegyzi, hogy „paranoid és skizofrén jelenségek minden módon kombinálódhatnak, és létrejöhet olyan kórkép is, mint Schreberé, melynek a paranoid dementia elnevezést adhatjuk”.⁹ Ugyanakkor jelzi, hogy a maga részéről – annak tudatában és ellenére, hogy Kraepelin már eltérő értelemben javaslatot tett használatára – ő tulajdonképpen a *parafrénia* kifejezést tartaná a legadekvátabbnak,¹⁰ amelyet például a nárcizmusról szóló írásában¹¹ alkalmaz is, ám később elhagy. Összegezve:

Kraepelin világosan megkülönbözteti egyfelől a paranoiát, másfelől a dementia praecox paranoid formáját; Bleuler a paranoiát a dementia praecox, vagyis a szkizofréniák csoportjához sorolja; Freud viszont szívesen kapcsolná a paranoiához a dementia praecox egyes paranoidnak nevezett formáit, mivel az ő szemében a téveseszmé „rendszereződése” nem elég jó kritérium a paranoia meghatározására. [...] Schreber bíró „paranoid dementiája” Freud számára lényegében paranoia.¹²

A *paranoia* manapság többnyire konszenzuálisan elfogadott jelentését pszichoanalitikus szótárában Laplanche és Pontalis a következőképp definiálja: „Az értelmezés túltengésével járó, többé-kevésbé jól rendszerezett téveseszmékkel jellemezhető krónikus pszichózis, amely azonban nem vezet az értelem gyengüléséhez, s általában a személyiség megsemmisüléséhez.”¹³

Nem véletlen, hogy a fogalom a XX. század elején nyerte el hozzávetőlegesen végleges jelentését: ekkoriban feltűnően megugrott a paranoiával diagnosztizál(ha)t(ó) megbetegedések száma. Ezt a jelenséget Luc Boltanski – filozófiailag és pszichoanalitikusan egyaránt informált szociológiai eszmefuttatásában – az újonnan létrejött nemzetállamok által megkonstruált és elrendezett valóság stabilitása és e látszólagos stabilitás mögött meghúzódó, egyre átláthatatlanabb politikai üzérkedések ellentétével hozza összefüggésbe (érvelése szerint a

⁷ Eugen Bleuler, *Dementia praecox, oder Gruppe der Schizophrenien* (Leipzig–Wien: Franz Deuticke, 1911).

⁸ Daniel Paul Schreber, *Memoirs of My Nervous Illness*, szerk. és ford. Ida Macalpine és Richard A. Hunter (New York: The New York Review of Books, 2000 [1903]).

⁹ Sigmund Freud, „Pszichoanalitikus megjegyzések egy önletrajzilag leírt paranoia-esethez (dementia paranoides). Az úgynevezett Schreber-eset” (1911), ford. Paneth Gábor, in *A patkányember. Négy klinikai esettanulmány*, szerk. Berényi Gábor (Budapest: Akadémiai, 1999), 417, ford. mód.

¹⁰ Ld. uo., 418.

¹¹ Ld. Sigmund Freud, „A nárcizmus bevezetése” (1914), ford. Berényi Gábor, in *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (Budapest: Filum, 1997), 15–39.

¹² Laplanche és Pontalis, *A pszichoanalízis szótára*, 377.

¹³ Uo., 376.

detektív- és [valamivel később] a kémregény műfaját is ez az ellentét hívta életre).¹⁴ Mielőtt azonban rátérnék a fogalom politikai relevanciájára, érdemes nyomon követni felbukkanásait a Freud utáni pszichoanalitikus irodalomban.

Lacant már fiatal korától kezdve és később is, egész élete során foglalkoztatta a paranoia. Freudhoz hasonlóan ő is a paranoiát tekintette a pszichózisok alapjának. Doktori disszertációjának fő témájául egy (gyilkossággal zárult) paranoid esetet választ: az úgynevezett „Aimé-eset” először 1932-ben került kiadásra.¹⁵ A Papin-nővérek 1933-as gyilkosságát is paranoiás bűntettnek tekintette.¹⁶ Schreber esete köré szemináriumot szervezett.¹⁷ Bevezette a „paranoid tudás/megismerés” (*connaissance paranoïaque*) fogalmát.¹⁸ Egyik leghíresebb előadásában egyenesen a következőket mondja: „[a tükörstádium *mint identifikáció*] az emberi világ olyan ontológiai struktúrájára utal, amely a paranoiás megismeréssel kapcsolatos elgondolásaimhoz illeszkedik”.¹⁹ Kiemelendő, hogy – a klinikai pszichiátria és Freud tanításai mellett – a fiatal Lacan paranoiáról alkotott nézeteit nagyban befolyásolta a szürrealista mozgalomhoz fűződő kapcsolata, és kitüntetett módon a Salvador Dalí által kifejlesztett „paranoid-kritikai módszer”.²⁰

Dalí 1930-ban publikálta *A rothadó számár* című cikkét,²¹ amely – noha a nagy karriert befutott kifejezés még nem szerepel benne – az első erről a módszerről szóló írásának tekinthető. A szürrealizmus ekkortájt kifulladásra látszott: a korábban újítónak számító technikák

¹⁴ Ld. Luc Boltanski, *Mysteries and Conspiracies. Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Societies*, ford. Catherine Porter (Cambridge, UK: Polity Press, 2014 [2012]).

¹⁵ Jacques Lacan, *De la Psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité* (Paris: Seuil, 1980). A mű keletkezési körülményeiről és kontextusáról ld. Élisabeth Roudinesco, *Jacques Lacan*, ford. Barbara Bray (New York: Columbia University Press, 1997), 31–51. Az ambiciózus szerző a disszertációt Freudnak is elküldte, aki – nagy csalódására – csupán egy képeslappal nyugtázta megérkezését (ld. uo., 58).

¹⁶ Jacques Lacan, „Motifs du crime paranoïaque : le crime des sœurs Papin”, in *Premiers écrits* (Paris, Seuil, 2023), 93–106.

¹⁷ Jacques Lacan, *Les psychoses. Le Séminaire III. (1955–1956)* (Paris, Seuil, 1981); összefoglalását ld. Jacques Lacan, „D’une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose”, in *Écrits* (Paris: Seuil, 1966), 531–583.

¹⁸ Előfordulásait az *Écrits*-ben ld. „De nos antécédents”, 65; „Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je”, 94; „L’agressivité en psychanalyse”, 111; „Propos sur la causalité psychique”, 180, 184; „Subversion du sujet et dialectique du désir dans l’inconscient freudien”, 796. A fogalomról bővebben ld. Jon Mills, „Lacan on Paranoid Knowledge”, *Psychoanalytic Psychology* 20, 1. sz. (2003): 30–51.

¹⁹ Lacan, „Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je”, 94. Erdély Ildikó és Füzesséry Éva fordításában idéztem: Jacques Lacan, „A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, hogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja a számunkra”, in *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturáliszmustól a posztkolonialitásig*, szerk. Bókay Antal et al. (Budapest: Osiris, 2002), 66.

²⁰ Számomra érthetetlen okoknál fogva az általam ismert valamennyi magyar nyelvű szakirodalom és fordítás egyöntetűen és teljesen félrevezető módon „paranoia-kritika” vagy „paranoia-kritikus módszer”-ként adja vissza azt, ami a franciában *méthode paranoïaque-critique*, az angolban pedig *paranoid-critical* vagy *paranoiac-critical method*. Ld. pl. Bókay Antal, „Hisztéria-kritika és paranoia-kritika – a szürrealizmus kalandjai a pszichoanalízissel és a lélek titkaival”, *Imágó* 9, 3. sz. (2020): 33–65, valamint az e lapszámban közölt többi szöveget. Nem követem ezt a fordítói hagyományt.

²¹ Salvador Dalí, „A rothadó számár” (1930), ford. Egri Petra, *Imágó* 9, 3. sz. (2020): 156–159. (Dalí azonos címmel látta el egyik két évvel korábban festett képét is.)

(mint például az automatikus írás) elvesztették szubverzív erejüket. Dalí megkísérelt lendületet adni a mozgalomnak (amelyből nem sokkal később, 1934-ben – a fasizmushoz való vonzódása miatt – kizárták); szemben az automatizmus passzivitására hagyatkozó művészi eljárásokkal, a cikkében felvázolt módszer *aktív* gyakorlat: a paranoia akaratlagos előidézése által olyan „mentális válságot” okoz, amelyben az addig ismert valóság egészen új fénytörésben tűnik fel, egyszersmind konstrukcióként, pusztán konvencióként lepleződik le. E „tisztán paranoiás folyamat” – mind politikai, mind művészi értelemben vett – jelentősége abban áll, hogy „kettős kép”-et képes létrehozni, azaz „egy tárgy [olyan] reprezentációj[át], amely a legkisebb figuratív vagy anatómiai változtatás nélkül egyidejűleg egy teljesen különböző, másik tárgy reprezentációja lehet, megfosztva őt magát is mindenfajta torzítástól és rendellenességtől, amely felfedhetne valamilyen illeszkedést”.²² (Dalí számos festményén megfigyelhető ez a technika.) *A rothadó számár* felkeltette Lacan érdeklődését, felkereste Dalít; innentől kezdve figyelemmel kísérték egymás írásait; a kettejük közötti párbeszéd még Lacan nagyszabású doktori disszertációjának megjelenése után is folytatódott. Egyikük sem valamiféle biológiai működési zavarként fogta fel a paranoiát – mind a ketten társadalmi kontextusban értelmezendő jelenségnek tekintették.²³

Freud is hangsúlyozza a betegség szociális elemeit: úgy véli, hogy „főleg férfibetegeknél feltűnően gyakran lépnek fel szociális sérelmek és vereségek a paranoia okozóiként”. Azonban a következő mondatban rögtön mintegy vissza is vonja állítását: „Csupán kissé mélyebbre kell hatolnunk ahhoz, hogy ezen szociális károsodások esetén az érzelmi élet homoszexuális komponenseinek részesedését ismerhessük fel mint igazán hatékony tényezőt.”²⁴ Freud szerint „Schreber megbetegedésének alapja egy homoszexuális indulat áttörése”;²⁵ esettanulmánya végén általános érvénnyel is leszögezi, hogy „a [paranoid] betegség-konfliktus középpontjában a homoszexuális vágy elhárítása ismerhető fel”.²⁶

²² Uo., 157. Később a következő (elég ködös) definíciókat kapjuk. „Paranoia: szisztematikus struktúrát hordozó, értelmező asszociációs téveszme. *Paranoid-kritikai tevékenység: a téveszmés jelenségek értelmező-kritikai asszociációján alapuló spontán irracionális megismerési módszer.*” Salvador Dalí, *Conquest of the Irrational*, ford. David Gascoyne (New York: Julien Levy, 1935), 15. Módszerét Dalí elméleti főművében járattja csúcsra: *Millet Angelusának tragikus mítosza. „Paranoia-kritikai” értelmezés*, ford. Kisari Miklós (Budapest: Corvina, 1963). A paranoid-kritikai módszerről ld. még Rem Koolhaas, „Europeans: Biuer! Dali and Le Corbusier Conquer New York”, in *Delirious New York. A Retroactive Manifesto for Manhattan* (New York: The Monacelli Press, 1994), 235–282.

²³ Ld. Robin Adèle Greeley, „Dalí’s Fascism; Lacan’s Paranoia”, *Art History* 24, 4. sz. (2001): 472.

²⁴ Freud, „Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez”, 401.

²⁵ Uo., 387.

²⁶ Uo., 400. A mai olvasó már csak azért sem tud elsiklani afölött, hogy Freud egyszerűen az elfojtott homoszexualitás kitörésére redukálja Schreber problémáját, mert Schreber nem egyszerűen egy azonos biológiai nemű egyénnel óhajt nemi kapcsolatba lépni – leghőbb vágya az, hogy *nővé váljon* (mikor a tükörben nézegeti magát félmeztelenül, azt képzei, női felsőtesttel rendelkezik). Freud számára még nyilván nem adott a transzszexualitás fogalma; valamint vélhetően abból a – korára jellemző – előítéletből indul ki, hogy a férfiak

A '70-es évek Franciaországában működő szélsőbaloldali mozgalom, a *Front homosexuel d'action révolutionnaire* (FHAR) egyik meghatározó alakja, Guy Hocquenghem a queer-elmélet egyik első művének tekinthető *Désir homosexuel* című könyvében²⁷ megfordítja Freud állítását. Amellett érvel, hogy a homoszexualitás nem azért hozható kapcsolatba a paranoiával, mert, mint Freud állítja, „[a paranoiások] egy homoszexuális vágyfantáziát [...] az üldöztetés téveszme révén hárítanak el”,²⁸ hanem mert a homoszexuális egyén tényleges fenyegetésnek van kitéve. A Freud által is érvényesített szemléletmód „az egyénnek tulajdonítja azt a paranoid diskurzust, amely valójában a helyzetből fakad. [...] Freud híres »üldöztetéses paranoiája« valójában *üldöző* paranoia.”²⁹ Ezt nevezi Hocquenghem anti-homoszexuális paranoiának. „Az úgynevezett »társadalom« magatartása, ebben az értelemben, paranoid: olyan interpretációs delíriumtól [*interpretative delusion*] szenved, amely miatt egy – megfelelő működését akadályozó – homoszexuális összeesküvés jeleit véli felfedezni maga körül.”³⁰ Hocquenghem érvelése szerint tehát a homoszexuálisok téveszmésnek bélyegzett összeesküvés-elméletei nagyon is bírnak valóságalappal: paranoiájuk a társadalmi működés igazságát mondja ki. („Attól még, hogy paranoiás vagy, nem biztos, hogy nem üldöznek”, int a Woody Allennek tulajdonított mondás.)

Könyvében Hocquenghem erősen támaszkodik Deleuze és Guattari *Anti-Œdipe*-jére. Deleuze és Guattari abból indul ki, hogy „minden delírium mindenekelőtt egy társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális, faji [*racial*] és rasszista [*raciste*], pedagógiai, vallási) mezőbe való investáció”.³¹ A „társadalmi investációnak két nagy típusa van (ahogy a delíriumoknak két pólusa), szegregatív és nomád”. Egyfelől „a fasizáló paranoid típus vagy pólus”, amely „dezinvesztálja a vágy minden szabad alakját”, s aki így beszél: „igen, én közületek való vagyok, a felső osztályhoz és a felsőbbrendű fajhoz tartozom”; másfelől „egy skizo-forradalmi típus vagy pólus, amely a vágy *szökésvonalait* követi”, s egyre csak azt ismételteti: „nem

esetében a homoszexualitás a „feminin” vonások, a „nőiesség” egyfajta fölerősödésével egyenlő. Paranoia és homoszexualitás kapcsolatáról ld. még Sigmund Freud, „Über eine neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität” (1922), in *Gesammelte Werke, XIII., 1920–1924.*, szerk. Anna Freud et al. (London: Imago, 1947), 198–204 (ezt az írást Lacan fordítja majd le franciára); Ferenczi Sándor, „A homoszexualitás jelentősége a tébolyodottság kórtanában” (1911), in *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*, szerk. Linczenyi Adorján (Budapest: Magvető, 1982), 96–123.

²⁷ Guy Hocquenghem, *Homosexual Desire*, ford. Daniella Dangoor (Durham–London: Duke University Press, 1993 [1972]).

²⁸ Freud, „Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez”, 400.

²⁹ Hocquenghem, *Homosexual Desire*, 56.

³⁰ Uo., 55.

³¹ Gilles Deleuze és Félix Guattari, *L'Anti-Œdipe. Capitalisme et schizophrénie, I.* (Paris: Minuit, 1973 [1972]), 326.

tartozom közétek, örökké az alsóbbrendű fajhoz tartozom, vadállat vagyok, egy néger”.³² Kiemelik, hogy a „tudattalanban kétségkívül elképesztő oszcillációk zajlanak a delírium két pólusa között”.³³ forradalmi energia a legkedvezőtlenebb körülmények között is kialakulhat váratlanul, és egy forradalmi törekvés is bármelyik pillanatban eltérülhet, fasizálódhat. Míg a kapitalizmus *molekuláris szinten* skizofrén jegyeket ölt (amennyiben – forradalmi – igazságát, a tiszta, végletekig vitt deterritorializációt, valamint a munkaerő és a tőke fluxusának dekódolását leginkább a skizofrénia fejezi ki), tendenciózus (poszt)fasizálódása azt jelzi, hogy *moláris szinten* paranoidként viselkedik.

A paranoia lényegének meghatározása során sokan az értelmezés mozzanatára helyezik a hangsúlyt, azt sugallva, hogy a paranoia az értelmezés egy sajátos módjaként is felfogható. Kraepelin francia tanítványai, Joseph Capgras és Paul Sérieux a paranoiát egyenesen „interpretációs delírium”-nak (*délire d’interprétation*) keresztelte el (Hocquenghem tőlük vette át a kifejezést).³⁴

Amikor *De l’interprétation* című több mint ötszáz oldalas „esszé”-jében³⁵ a specifikusan modern interpretációs stratégiák feltérképezésére vállalkozik, Ricœur egyáltalán nem beszél paranoiáról; koncepcióját azért érdemes mégis felidézni itt (gondoljunk bármit is annak elnagyoltságáról), mert minden későbbi szöveg, amely a paranoiát az értelmezés összefüggésében tárgyalja, (jelölve vagy jelöletlenül, tudatosan vagy tudattalanul) merít belőle. Ricœur felosztásában a hermeneutikai mező egyik pólusán az általa a „gyanú iskolájá”-nak nevezett irányzat, másik pólusán pedig a hit (*foi*) hermeneutikája³⁶ foglal helyet. A gyanú iskolájának „három, látszólag egymást kizáró mestere van, Marx, Nietzsche és Freud”.³⁷ A

³² Uo., 329. A szerzőpáros az Ödipusz-komplexust is a paranoiához köti; nem a gyerek, hanem az apa találmányának tartja: „az egész az apa fejében kezdődik: tehát ezt akarod, engem megölni, az anyáddal lefeküdni? [...] *Ödipusz mindenekelőtt a paranoid felnőtt ötlete/eszméje [idée], s csak másodsorban a neurotikus infantilis érzése.*” (Uo., 325.)

³³ Uo., 330.

³⁴ Joseph Capgras és Paul Sérieux, *Les Folies raisonnantes. Le délire d’interprétation* (Paris: Alcan, 1909).

³⁵ Paul Ricœur, *De l’interprétation. Essai sur Freud* (Paris: Seuil, 1965). A könyv legtöbbet olvasott fejezete, amelyből én is idézni fogok, lefordult magyarra; ld. Paul Ricœur, „Az interpretációk konfliktusa”, ford. Martonyi Éva, in *Ikonológia és műértelmezés 3., A hermeneutika elmélete*, szerk. Fabiny Tibor (Szeged: JATEPress, 1998), 139–150. Mivel több helyen módosítani kényszerültem Martonyi Éva fordításán, a visszakövethetőség érdekében mindkét forrás oldalszámait megadom, előbb a könyv eredeti kiadását, majd – utána, zárójelben – a magyar fordítását.

³⁶ A *foi* egyaránt használatos „bizalom” és „hit” értelemben is (a szövegben az inkább „hit”-et jelentő *croyance* és az inkább a „bizalom” megfelelőjeként számontartott *confiance* is előkerül).

³⁷ Ricœur, *De l’interprétation*, 40 (148). A Ricœur könyvével egy évben (1965) megjelent *Olvasni A tőkét*ben Althusser ugyanezt a hármast említi egy lapon, ld. Louis Althusser, „A tőkétől Marx filozófiájáig”, in *Olvasni A tőkét*, szerk. Takács Ádám, ford. Moldvay Tamás és Szigeti Csaba (Budapest: Napvilág, 2018), 22. Althusser „szimptomatikus”-nak nevezi Marx műveiről és a marxizmusról nyújtott saját olvasatát (amelyet magától Marxtól vél eltanulni). Marxizmus és freudizmus összecsengését Lacan hasonló irányból pedzegeti legutolsó, nyomtatásban máig nem megjelent, *Dissolution* címmel tartott szemináriumának 1980. március 18-i alkalmán,

gyanú hermeneutái mindenhol lerántandó maszkokat vélnek felfedezni maguk körül, s ily módon demisztifikációnak, „a tudat illúziói és hazugságai feltárásának tekinti[k] az interpretációt”.³⁸ Számukra a „tudat alapvető kategóriája [...] a rejtett–megmutatott, vagy ha úgy tetszik, a szimulált–manifeszt viszony”.³⁹

Közös szándékuk alapja az a döntés, hogy a tudatot előbb »hamis« tudatként szemlélik. Ezáltal mindhárman – bár különböző regiszterben – a karteziánus kételkedés problémáját vetik fel [...]. A Descartes iskoláján nevelkedő filozófus tudja, hogy a dolgok kétségesek, nem olyanok, mint amilyenek megjelennek; de abban nem kételkedik, hogy a tudat olyan, amilyenek önmaga előtt megjelenik; a tudatban egybeesik az értelem és az értelem tudata. Marx, Nietzsche és Freud óta már ebben is kételkedünk. A dolgokra vonatkozó kétely után eljutottunk a tudatot illető kételyhez.⁴⁰

Ugyan „[m]indhárman a tudat illúziójával kezdik és a megfejtés cseleivel folytatják”, „[v]égső soron egyikük sem a »tudat« ellensége. Inkább mindhárman annak kiszélesítésére törekszenek. [...] A pszichoanalízis egyik legkorábbi méltatója »a tudat segítségével történő gyógyulásról« beszél.”⁴¹

Ezzel ellentétben a (főleg vallásfilozófusok: Maurice Leenhardt, Gerard van der Leeuw, Mircea Eliade által képviselt) hit hermeneutikája az értelem *összegyűjtésére/felidezésére (récollection)* vagy *helyreállítására/feltárására (restauration)* törekszik.⁴² „A gyanú ellentéte nagy általánosságban a hit. [...] Nyilván nem az egyszerű ember hite, hanem a hermeneutika második hite, az a hit, amelyet átvárt a kritika, a posztkritikai hit. [...] Ez a hit racionális hit, mivel értelmez; de hit, mivel az értelmezés révén második naivitásra törekszik.”⁴³ Ricœur megvallja: ő ehhez a hagyományhoz érzi közelebb magát.

amikor Marxot mint „a tünet feltalálóját”-t (*l'inventeur du symptôme*) említi. A szemináriumról készült hangfelvételek elérhetők az interneten: https://archive.org/details/Dissolution_201406/04-Dissolution. Ehhez ld. Slavoj Žižek, „How Did Marx Invent the Symptom?”, in *The Sublime Object of Ideology* (London: Verso, 2008 [1989]), 3–55.

³⁸ Ricœur, *De l'interprétation*, 40 (148).

³⁹ Uo., 42 (149, ford. mód.).

⁴⁰ Uo., 41 (148, ford. enyhén mód.).

⁴¹ Uo., 43 (149–150, ford. mód.).

⁴² Ld. uo., 36–40 (145–147). A *récollection* nem mentes a vallási felhangoktól: „áhitat”-ot is jelent(het).

⁴³ Uo., 36–37 (145, ford. mód.). Ricœur „második” vagy „posztkritikai naivitás” fogalmáról ld. Buzási Áron, „Paul Ricœur and the Idea of Second Naivety. Origins, Analogues, Applications”, *Études Ricœuriennes / Ricœur Studies* 13, 2. sz. (2022): 39–58.

3. A paranoid-kritikai módszer

Amikor Eve Kosofsky Sedgwick a maga módján rekonstruálja ezt a genealógiát, mindenekelőtt azt nehezményezi, hogy a paranoid-kritikai módszer olyannyira egyeduralkodóvá vált, hogy manapság „a paranoid vizsgálódás teljesen egybeesik a kritikai elméleti vizsgálódással”.⁴⁴ Mint írja, „a Freud utáni gondolkodók kezében a paranoia ma már voltaképp nem is diagnózis, inkább maga a recept. Egy olyan világban, ahol senkinek sem kell rögeszmésnek [*delusional*] lennie ahhoz, hogy bizonyítékot találjon a rendszerszintű elnyomásra, a paranoid kritikai állásponton kívül bármi *másból* elméletet alkotni naivnak, jámbornak vagy önelégültnek tűnik.”⁴⁵ Ugyan ő nem kíván „visszatérni a »paranoid« patologizáló diagnózisként való használatához”,⁴⁶ mégis fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a paranoid olvasási stratégiák csak a „tudás keresésének, megtalálásának és rendszerezésének *egyik* módját jelentik, más módok mellett. A paranoia bizonyos dolgokat jól, másokat rosszul ismer.”⁴⁷ A kritikai elmélet mélyén ott lapuló „paranoid imperatívusz” kikezdésére szólít fel: „a megismerés paranoiától eltérő formáinak gyakorlása önmagában *nem* vonja maga után az ellenségeskedés vagy az elnyomás valóságának vagy súlyosságának tagadását”.⁴⁸

Sedgwick a „paranoid olvasás”-t a „helyreállító olvasás”-sal egészíti ki (az olvasás nyilvánvaló módon az értelmezés metaforájaként értendő). A helyreállítás (*reparation*) és a pozíció fogalmát Melanie Kleintől veszi.⁴⁹ Utóbbiban Sedgwick különösen azt értékeli nagyra,

⁴⁴ Eve Kosofsky Sedgwick, „Paranoid Reading and Reparative Reading, or, You’re So Paranoid You Probably Think This Essay Is About You”, in *Touching Feeling. Affect, Pedagogy, Performativity* (Durham–London: Duke University Press, 2003), 126.

⁴⁵ Uo., 125–126.

⁴⁶ Uo., 126.

⁴⁷ Uo., 130.

⁴⁸ Uo., 128.

⁴⁹ Klein szerint a normális gyermeki fejlődés is magába foglal pszichotikus szakaszokat: először egy paranoid, azt követően pedig egy depresszív fázist. Mivel azonban „a normális fejlődésben a pszichotikus szorongások sohasem egyeduralkodók [...], a [»]pszichotikus szakaszok[«] kifejezés nem teljesen pontos”. Melanie Klein, „A mániás depresszió pszichogenezise” (1935), in *A szó előtti tartomány. Pszichoanalitikus tanulmányok*, ford. Pető Katalin (Budapest: Akadémiai, 1999), 44, 13. jegyzet. Klein a „pozíció” kifejezést javasolja; bevezeti a „paranoid” (később: „paranoid-skizoid”) és a „depresszív pozíció” fogalmát. A „paranoid pozíció” az élet első négy hónapja során jelentkezik. A gyermek ekkor még csak részlettárgyak (*partial objects*) észlelésére képes; ezek prototípusa az anyamell, amely – introjekciós és projekciós folyamatok révén – „jó” és „rossz” tárgyra hasad: a gyermek hol szeretettel, hol gyűlölettel viseltetik iránta. A kisgyermeken üldözékes félelmek és – ellenük való védekezésésképp – agresszív libidinális ösztönök lesznek úrrá. Ezt követi a „depresszív pozíció”, amely megközelítőleg az első életév végéig tart, ám (gyász formájában) később, felnőttkorban is visszatérhet, aktiválódhat. Ekkor már a „jó” és a „rossz” tárgyak nem különülnek el élesen egymástól, sőt, „a gyermek immár képessé válik az anyja mint teljes tárgy felfogására”. Laplanche és Pontalis, *A pszichoanalízis szótára*, 90. A szubjektum korábbi szadizmusa kiváltja belőle az attól a fantáziától (számára reálisnak tűnő) eshetőségtől való félelmet, hogy a szeretett tárgy (az anya) elveszik. Ez a szorongás különféle elhárítási módokkal győzhető le: mániásan, az agresszió gátlásával vagy helyreállítással. „A depresszív pozíció túlhaladásának a legfőbb útja a helyreállítás.” Klein, „A mániás depresszió pszichogenezise”, 54.

hogy – „szemben például a normatívan rendezett *stádiumokkal*, stabil *struktúrákkal* vagy diagnosztikus *személyiség típusokkal*” – „rugalmas [egyébként Freudnál is fellelhető] oda-vissza mozgás[t]” implikál, s így lehetővé teszi, hogy ne a kizárólagosság elvét követve, hanem a „kölcsonös beíródásra” tekintettel vázoljuk fel a paranoid és a helyreállító *gyakorlatok* egymáshoz való viszonyát. „Klein koncepciójának legnagyobb érdeme [...] abban rejlik, hogy a paranoid pozíciót mindig egy egészen más lehetséges pozíció, a depressziós pozíció oszcilláló kontextusában láttatja.”⁵⁰ Ennek megfelelően Sedgwick törekszik igazságot szolgáltatni „azoknak a számottevő reparatív gyakorlatoknak, amelyek [...] a vállaltan paranoid kritikai projekteket áthatják, valamint azoknak a paranoid kényszerűségeknek [*exigencies*], amelyek gyakran szükségesek a nem-paranoid megismeréshez és beszédmódhoz”.⁵¹

Ezekben az években hasonló aggályokat fogalmazott meg Bruno Latour is; *Miért nem bírja szusszal a kritika?* címmel ellátott, nagy visszhangot kiváltó tanulmányában⁵² az elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy az összeesküvés- és kritikai elmélet közötti hasonlóság számos veszélyt is magában rejt, és hogy a konteós logikának napjainkra mintha sikerült volna kisajátítani a kritika eszközeit és módszerét, valamint *átvenni funkcióját* – akárha a kritika egykori tragédiája ma az összeesküvés-elméletek bohózataként ismétlődne meg a történelem színpadán.

Valójában mi választja el egymástól az összeesküvés-hívőket és [...] a népszerűsített, tanítható társadalomkritikát [...]? Mindkét esetben meg kell tanulnunk gyanakvással tekinteni mindenre, amit az emberek mondanak, mert persze mind tudjuk, hogy ők a valódi motivációik tekintetében teljes mértékben egy *illusio* rabjai. Miután pedig felütötte a fejét a hitetlenség, és magyarázatot várunk arra, hogy mi is folyik valójában, mindkét esetben ugyanazokhoz a sötétben rejtőző, következetesen, szünet nélkül és fáradhatatlanul tevékenykedő, nagy hatalmú cselekvőkhöz fordulunk. Persze a tudományos életben mi előnyben részesítjük a hangzatosabb okokat – társadalom, diskurzus, tudás/hatalom, erőterek, birodalmak, kapitalizmus –, míg az összeesküvés-hívők szeretik mindezt mindenféle sötét szándékkal rendelkező, kapzsi alakok szálnalmas bagázsaként lefesteni; én mégis felfedezek némi aggasztó hasonlóságot a magyarázat szerkezetében: a hitetlenkedés első lépésében, majd

⁵⁰ Sedgwick, „Paranoid Reading and Reparative Reading”, 128.

⁵¹ Uo., 128–129.

⁵² Bruno Latour, „Miért nem bírja szusszal a kritika? A tényállásoktól a tényleges gondokig” (2003), ford. Keresztes Balázs, in *Hibrid gondolkodás*, szerk. Kelemen Pál et al. (Budapest: Kijárat, 2021), 141–170. Más kontextusban Latour már korábban is regisztrálja a „kritikai álláspont válságát”-t, ld. *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, ford. Gecser Ottó (Budapest: Osiris, 1999), 18–22.

abban, ahogy előgörgetik a valami sötét, föld alatti mélyből származó véletlenszerű magyarázatokat.⁵³

Esszéje végén Latour *kritikai barbárságnak* nevezi azt a „bánásmódot”, amellyel véleménye szerint a kritikai elmélet hívei operálnak, és amellyel „a kortárs kritikai szcena kilencven százalék[a]”⁵⁴ összefoglalható. A „kritikai trükk” abban állna, hogy egyszerre vagyunk „(1) antifetisiszták minden iránt, amiben nem hiszünk”, „(2) megingathatatlan pozitivisták, ha azokra a tudományokra kerül sor, amelyekben hiszünk”, és „(3) teljesen egészséges, eltökélt realisták a becsben tartott tárgyaink iránt”.⁵⁵ Más szavakkal: „Fétisként magyarázzuk azokat a tárgyakat, amelyeket nem ismerünk el; az általunk nem kedvelt viselkedésformákról olyan tudományágakban adunk számot, amelyek felépítését nem vizsgáljuk; szenvedélyes érdeklődésünket kizárólag azokra a dolgokra összpontosítjuk, amelyeket valamirevaló, tényleges gondoknak tekintünk.”⁵⁶ A maga részéről Latour egy másik utat javasol: a *tény (fact)* és a *mese (fairy)* pozícióját kiegészíti egy harmadikkal, amelyet *fairnek* nevez. Ez nem pusztán a tényállásokat (*matters of fact*), hanem, jelentsen ez bármit is, az úgynevezett tényleges gondokat (*matters of concern*) is figyelembe venné, és nem tárgyakként kezelné (le) a minket körülvevő dolgokat.

A tanulmány gondolatmenete több szempontból sem következetes: Latour hol azt állítja, hogy ő maga is vétkes abban, hogy idáig fajult a helyzet, hol azt, hogy félreértették; hol azt, hogy a kritika mindig is alkalmatlan eszköz volt a minket körülvevő világ megragadására, hol azt, hogy lecserélése csak mostanra vált szükségessé, a végén pedig oda lyukad ki, hogy újra

⁵³ Latour, „Miért nem bírja szusszal a kritika?”, 146, ford. enyhén mód. Latour aggodalmát a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokkal kapcsolatos konteók, valamint a klímaváltozással kapcsolatos szkepszis váltja ki. Ugyan e kettő – az események általánosan elfogadott és propagált magyarázatával szembeni gyanakvás mentén – valóban összefüggésbe hozható, mégis fontos különbség közöttük az, hogy a klímaváltozással kapcsolatban konteókról (érdemben) nemigen, csupán a világ tudományos megismerésébe vetett bizalom – ráadásul mivel minden tőkés és hatalmi érdek éppen létezésének elismerése ellen szól, antikapalista szemszögből is indokolatlannak tűnő – megrendüléséről beszélhetünk. Azt, hogy 9/11 mennyivel összetettebb eset, jól illusztrálja Farkas Zsolt blogposzt formájában elérhető szövege, amelyben a terrorcselekmény körülményeit megmagyarázó „hivatalos verzió (a NIST-jelentés, [amely állítása szerint nem más, mint] olvashatatlan, laikusriasztó, profiijesztő, végeláthatatlan kvázi-tudományos paraszttvakítás, minden releváns információ elrejtése és kihagyása)” általa képtelenségnek minősített állításainak – alapos, igen szórakoztató és sajnos *elég meggyőző* – elemzése után olyan következtetésre jut, amelyet a *Truth Movement* híveinek egy része is bizton magáénak vallana: a „WTC tornyok nem összeomlottak, hanem felrobbantották őket. Bush és társai hatalmasan hazudoznak, konspirálnak, alighanem háborús bűnösök. Vagy ha nem, akkor mondják el az igazi sztorit, mert az osama-bin-ládenes-felhőkarcoló-összeomlás amilyen pofátlan, olyan hányaveti hazugság.” Farkas Zsolt, „9/11 – Összeesküvés-elmélet? Nem: -gyakorlat”, 2014, <http://istenaldja.blogspot.com/2014/10/911-osszeeskuves-elmélet-nem-gyakorlat.html>. Vélekedjünk bárhogy is, ahhoz mindenesetre kétség nem fér, hogy a terrorcselekményekre adott válasz – a *War on Terror* nyomorúságos jelszava – hosszú időre biztosította az amerikai háborús gépezet olajozott működését.

⁵⁴ Latour, „Miért nem bírja szusszal a kritika?”, 156.

⁵⁵ Uo., 160–161.

⁵⁶ Uo., 161.

kell értelmezni jelentését. Az eredeti kérdés így hangzik: „nekünk is háborúznunk kell, nekünk, tudósoknak és értelmiségieknek? Tényleg az a feladatunk, hogy friss romokat adjunk a már meglévő romhalmazokhoz?”⁵⁷ Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy *énoncé* és *énonciation* (Benveniste) között ellentmondás feszül: Latour ugyanis megmarad „a kor [e] metaforikus értelemben vett légkörében”,⁵⁸ és *végig* a háború metaforikájával játszik. Baudrillard-t marsalli, Bourdieu-t parancsnoki címmel ruházza fel – de *saját magának is* tartogat egy meghatározatlan vezérpozíciót a sereg hierarchiáján belül:

Az általam megütött hangnem ellenére nem hátraarcot akarok venni, nem kívánok reakcióssá válni és megbánni mindent, amit eddig tettem, majd megesküdni, hogy többé nem leszek konstruktivista. Egyszerűen csak azt akarom tenni, amit minden jó katonatiszt megtesz időnként: újratestelni a kapcsolatokat a ránk leselkedő új fenyegetések, valamint aközött a felszerelés és kiképzés között, amellyel szembe kell néznünk ezekkel – ha pedig szükséges, nagyjavítás alá venni a teljes felszerelést.⁵⁹

Majd azon morfondírozik, „vajon képesek vagyunk-e kigondolni másfajta leíró eszközt, amely ezúttal a tényleges gondokkal foglalkozik, és jelentősége többé nem a leleplezésben, hanem – ahogy Donna Haraway mondaná – a megóvásban és a törődésben rejlik”.⁶⁰ Erősen kérdéses, hogy ez az önmaga számára kijelölt katonatiszti pozíció alkalmas volna átírni a kritikai elméletalkotás kétségkívül maszkulin kódoktól terhelt retorikáját. Ennek ellenére még az első lábjegyzetben is azt bizonygatja, hogy tanulmánya „nagyraoszt annak a vizsgálata, hogy mi történhet a képháborúkon túl”.⁶¹ Ezzel a megfogalmazással arra az egy évvel korábban, 2002-ben *Iconoclash. Beyond the Image Wars in Science, Religion, and Art* címmel megrendezett karlsruhei kiállításra utal, amelynek létrejöttében – kurátori minőségben – maga is szerepet vállalt. A kiállításhoz készített katalógus általa jegyzett bevezetőjére⁶² azért érdemes egy pillantást vetni, mert segítségünkre lehet gondolkodásmódjának alaposabb megértésében.

A kiállítás a képrombolás ősi gesztusára fókuszál; arra a kérdésre keresi a választ, hogy „miért váltanak ki a képek ilyen sok és ennyire sokáig fennmaradó indulatot”;⁶³ célja, hogy

⁵⁷ Uo., 141.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo., 148, ford. enyhén mód.

⁶⁰ Uo., 149, ford. enyhén mód.

⁶¹ Uo., 142.

⁶² Bruno Latour, „Iconoclash. Mit jelent a képek összecsapása, avagy van-e világ a képháborúkon túl?”, in *Hibrid gondolkodás*, 171–213.

⁶³ Uo., 178.

„*felfüggeszse* a képek elpusztítása iránti vágyat”.⁶⁴ Megalkotói képnek tekintenek „minden olyan jelet, műalkotást, inskripciót vagy festményt, amely közvetítőként szolgál valaminek az eléréséhez”.⁶⁵ A képalkotás három modelljeként a vallást, a tudományt és a művészetet jelölik meg – a kiállítás anyagát ezekhez a területekhez tartozó tárgyak teszik ki. „Általában véve a kritikai gondolkodás az, ami mindenhol előtérbe helyezi a munkálkodó emberi kezet”.⁶⁶ pusztán fétisként leplezi le a vallás hatalmát, kimutatja, hogy a tudományos igazságok konstruáltak, és érdeklődve követi a művészet önromboló irányzatait. Annyiban „tekinthetjük ezt a kiállítást a kritikai elme revíziójának, a kritika szüneteltetésének”,⁶⁷ hogy a kurátorok „egyfajta bálványtermet”⁶⁸ akartak berendezni. Ugyan fennáll a veszélye, hogy csak „egy újabb képromboló gesztus[nak]”⁶⁹ bizonyul majd, szándékuk nem a képháború folytatása, hanem a képek összecsapásának bemutatása.⁷⁰ Latourt elsősorban az izgatja, hogy „egy tárgy meggyalázása óhatatlanul újabbak létrejöttét von[ja] maga után, mintha a rongálás és a megformálás szükségszerűen egyidejű események lennének”.⁷¹ Nem tudunk meglenni képek nélkül. Ugyanis „a fétisalkotás szükségszerű. Az emberi kéz nem hagyhatja abba a munkát, mindenféle képet, festményt és inskripciót kell alkotnia, hogy létrehozza, magába fogadja és egybegyűjtse az objektivitást, a szépet és az istenségeket, éppen úgy, ahogy az elfojtott, elpusztított – és most már tiltott – régi időkben.”⁷² (*Sic.*) A konstruktivista tézis, miszerint „minél több a közvetítés, annál jobb a valósághoz való hozzáférésünk”,⁷³ segíthet túllépni a „[v]agy te alkotsz, vagy téged alkotnak meg”⁷⁴ feloldhatatlan dilemmáján. Latour felvázolja a képrombolók tipológiáját: az első csoportba tartoznak azok, „akik minden képet elvetnek”; a másodikba azok, „akik a kimerevítés ellen vannak, nem a képek ellen”; a harmadikba azok, „akik nincsenek a képek ellen, kivéve az ellenségeik képeit”; a negyedikbe azok, „akik tudtukon kívül rombolnak képeket”; az ötödikbe pedig azok az „egyszerű emberek, akik kigúnyolják a képrombolókat és a képimádókat”.⁷⁵ Számomra az első és a második kategória fontos. Az első

⁶⁴ Uo., 175.

⁶⁵ Uo., 173.

⁶⁶ Uo., 176.

⁶⁷ Uo., 192.

⁶⁸ Uo., 185.

⁶⁹ Uo., 198.

⁷⁰ „Képrombolásról akkor beszélünk, amikor tudjuk, hogy mi történik az összetörés során, valamint amikor tudjuk, hogy milyen indítékok állnak a látható pusztítás terve mögött. A képek *összecsapása* viszont az, amikor nem tudjuk, amikor tétozásra készítenek, amikor felkavar minket egy cselekvés, amelyről további vizsgálódás nélkül nem lehet megállapítani, hogy destruktív vagy konstruktív céllal megy végbe. Ez a kiállítás a képek *összecsapásáról* és nem a képek *rombolásáról* szól.” (Uo., 172, ford. enyhén mód.)

⁷¹ Uo., 173–174.

⁷² Uo., 187.

⁷³ Uo., 183.

⁷⁴ Uo., 187.

⁷⁵ Ld. uo., 193–201.

kategória természetesen a kritikusé, aki leleplez, demisztifikál stb. Latour a második kategória mellett teszi le a voksát. Aki ebbe a csoportba tartozik,

nem hiszi sem azt, hogy [meg] lehet, sem pedig azt, hogy szükséges [volna] megszabadulni a képektől. Ami ellen harcolnak, az a *kimerevítés*, vagyis egy kép áramlásból való kiemelése és annak bűvölete, hogy ez elegendő, s hogy [ettől] minden mozgás megáll. // A céljuk nem egy kép nélküli világ, amely megtisztult minden akadálytól, megszabadult a közvetítőktől, hanem épp ennek ellenkezője: egy olyan világot akarnak, amely *tele van* aktív képekkel, mozgó közvetítőkkal.⁷⁶

Ebben a felosztásban csak az felejtődik el, hogy a kritikát nem légüres térben gyakorolják – állítólagos „kimerevedése” miatt nem képviselőit, hanem a mindannyiunkat körülvevő, megdermedt világot terheli a felelősség. Továbbá: az a finoman szólva elnagyolt, már-már megmosolyogtatóan egysíkú jelentés, amelye Latour a kritika fogalmát leegyszerűsíti, nem arra enged következtetni, hogy több évszázados történetét akárcsak minimálisan is szemügyre vette volna. Márpedig hogyan is tűnhetne elevennek valami, aminek meg sem vizsgáltuk életjeleit.

4. A kritika fogalmáról

A kérdés, amely a kritika mibenlétét firtatja – kell-e mondani –, nem ebben a szövegben vetődik föl, itt és most, először, így válaszolni is csak a korábbi válaszok gondos elemzése után tudunk rá, már ha egyáltalán adható valamilyen általános(ító) válasz, hiszen a kritika mindig *valaminek* a kritikája, azaz mindig csak *valami máshoz való* viszonyában határozható meg.⁷⁷

Reinhart Koselleck nagyszerű, egyszersmind félelmetesen konzervatív (Carl Schmitt szelleméhez aggasztó mértékben hű) *Kritika és válság* című könyvében aprólékosan nyomon követi, hogyan terjed el és töltődik fel politikai tartalommal a XVIII. század során fokozatosan a „kritika” szó, hogyan válik biblia- és műkritikából központi fogalomká, „az ész tulajdonképpeni tevékenységévé”.⁷⁸ Etimológiailag

⁷⁶ Uo., 195, ford. enyhén mód.

⁷⁷ „[A kritika] természeténél, funkciójánál, akarom mondani hivatásánál fogva, úgy tűnik, hogy széttagoaltságra, másra utaltságra és tiszta heteronómiára van ítélve. Elvégre a kritika csak valami máshoz képest létezik [...]” Michel Foucault, „What is Critique?” (1978), in *The Politics of Truth*, szerk. Sylvère Lotringer, ford. Lysa Hochroth és Catherine Porter (Los Angeles, CA: Semiotext(e), 2007), 42.

⁷⁸ Reinhart Koselleck, *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*, ford. Boros Gábor (Budapest: Atlantisz, 2016), 116.

[a] német *Kritik* (francia *critique*, angol *criticks*, manapság már csak *criticism*), valamint *Krise* (francia *crise*, angol *crisis*) szavak egyaránt a görög *κρίνω*: elválaszt, kiválaszt, megítél, eldönt; az orvosi nyelvben: megmérkőzik, küzd, viaskodik jelentésű igére vezethetők vissza. [...] A görög szóhasználatban a *κρίνω* és a *κρίσις* túlnyomóan, bár nem eredendően a jogszolgáltatásra és bíraskodásra vonatkozik. [...] A „szubjektív” kritika és az „objektív” krízis manapság elváló jelentését a görögben még közös fogalommal ragadják meg. A *κρίσις* szó ’ítélet’, ’per’, általánosan pedig ’bírótság’ jelentésben igazságügyi összefüggésben használatos. [...] [Idővel] a *kritika* eltávolodik a neki eredetileg megfelelő *krízisz* szótól, és jelentése az ítélet és megítélés művészetére korlátozódik, ám a *krízisz* teológiai, jogi vagy orvosi értelmének megfelelő döntés súlyos mozzanata nélkül. A „kritikai/kritikus” (*critique*, *critic*, *critical*) határozói és melléknévi alak így más hangsúlyt kap attól függően, hogy a „krízis”-hez vagy a „kritiká”-hoz kapcsolódik-e.⁷⁹

Ez a rokonság megerősíti végkövetkeztetésében, amely szerint a túlon túl kritikus, izgága felvilágosult polgárság, mivel nem elégedett meg a hobbes-i belső tér szabadságával, válságot idézett elő, polgárháborúba sodorta Európa nagyhatalmait. Elemzése – mivel a polgári világ létrejöttét vizsgálja, érthető módon – Kanttal ér véget; a *kritika* jelentésének későbbi változásait nem érinti, így végső meghatározása is kantiánus marad:

A kritika fogalmában eleve benne van, hogy kritika révén elválasztás megy végbe. *A kritika az ítélet művésze*; tevékenysége abban áll, hogy rákérdez valamely adott tényállás valóságára vagy igazságára, helyességére vagy szépségére, hogy az így nyert felismerésekből ítélet szülessék [...]. A kritika processzusában különül el tehát a valódi a nem valóditól, az igaz a hamistól, a szép a rúttól, a jogos a jogtalantól.⁸⁰

Kant a *Mi a kritika?* kérdést szintén feltevő Foucault-nál is fontos szerepet játszik. Foucault szerint a XV. és a XVI. század környékén Nyugat-Európában a kormányzás új, minden korábbinál átfogóbb formája fejlődött ki. A kritika ekkortól, olyan „sajátos attitűdként jelenik meg a nyugati világban”,⁸¹ amely azt firtatja: „hogyan ne legyünk kormányozhatók”.⁸² Ennyiben a kritikát nevezhetjük „egyszerűen a kormányozhatatlanság művészetének [*l’art de n’être pas gouverné*], jobban mondva annak a művészetének, hogy ne így és ne ilyen áron

⁷⁹ Uo., 244–246, 156. jegyzet.

⁸⁰ Uo., 113, kiem. tőlem. Vö. Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János (Budapest: Atlantisz, 2004), 69 (B25): „[a tiszta ész kritikája] nem az ész gyarapítását, csupán a megtisztítását, a tévedésektől való megszabadítását szolgálja”.

⁸¹ Foucault, „What is Critique?”, 48.

⁸² Uo., 44.

kormányozzanak. Ezért a kritika legelső meghatározásaként ezt az általános jellemzést javasolnám: annak művészete, hogy ne legyünk túlságosan kormányozva [*l'art de n'être pas tellement gouverné*].⁸³ A kritika (1) a bibliakritikából fejlődött ki;⁸⁴ (2) jogi ügy, amennyiben kérdőre vonja és felülbírálja a hatályban lévő jogszabályokat/berendezkedést; (3) az autonóm, önálló gondolkodást helyezi előtérbe a dogmával szemben: a szubjektum saját maga határozza meg, mi az, amit igazságnak tekint. „Amit Kant *Aufklärung*ként írt le, nagyon is megegyezik azzal, amit az imént kritikaként próbáltam leírni [...]”.⁸⁵ Ez a mondat vezet tovább a néhány évvel később – Kant (és Moses Mendelssohn) után – feltett *Mi a felvilágosodás?* kérdéshez. Foucault értelmezésében Kant azonos című, eredetileg újságcikk formájában megjelent szövege⁸⁶ arról az élményről szól, amikor az ember végre külső vezető vagy bármiféle gyámság fennhatósága nélkül, önállóan kísérli meg használni az eszét; „és éppen ebben a pillanatban támad szükség a kritikára, mivel ennek az a feladata, hogy definiálja az ész legitim használatának feltételeit annak a meghatározásához, hogy mit lehet tudni, mit kell tenni és mit lehet remélni. [...] [E]bben az értelemben [...] a felvilágosodás [...] a kritika kora.”⁸⁷ Foucault szerint „az a fonal, ami összeköthet minket a felvilágosodással, nem doktrínákhoz való hűséget jelent, inkább egy attitűd állandó megújítását; vagyis egyfajta filozófiai étoszt, amit úgy jellemezhetnénk, mint saját történelmi korunk állandó kritikáját”.⁸⁸ Kommentárja ezekkel a szavakkal zárul:

Önmagunk kritikai ontológiáját semmiképpen sem egy elméletnek, egy tannak vagy egy felhalmozódó tudásanyagnak kell tekinteni; inkább fogjuk fel úgy, mint attitűdöt, étoszt, filozófiai életformát, amelyben annak a kritikája, amik vagyunk, egyben azoknak a korlátoknak a történelmi elemzését jelenti, amelyek hatnak ránk, és kísérletet az ezeken való túllépésre. [...] [E]z a kritikai feladat [...] a saját határainkon végzett munkát követel meg, vagyis türelmes munkálkodást, ami formát ad a szabadság iránti türelmetlenségünknek.⁸⁹

⁸³ Uo., 45. (A szögletes zárójelben szereplő szavak az eredeti, francia nyelvű előadásszövegből származnak.)

⁸⁴ Vö. Karl Marx, *A hegeli jogfilozófia kritikájához*, in *MEM*, I. (Budapest: Kossuth, 1957), 378: „Németországban a vallás kritikája lényegében lezárult, márpedig a vallás kritikája minden kritika előfeltétele.”

⁸⁵ Uo., 48.

⁸⁶ Ld. Immanuel Kant, „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?”, ford. Vidrányi Katalin, in *Történelemfilozófiai írások* (Szeged: Ictus, 1997), 13–22.

⁸⁷ Michel Foucault, *Mi a felvilágosodás?* (1983), in *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl. Michel Foucault írásaiból*, szerk. és ford. Szokolczay Árpád (Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1991), 95–96, ford. mód.

⁸⁸ Uo., 102, ford. mód.

⁸⁹ Uo., 114, ford. mód.

Ebből is látszik, számára milyen szorosan összefügg a két *kérdés*: már a kritikáról tartott előadásának elején azt pedzegeti, hogy a „kritikában van valami, ami az erényhez hasonlít. És bizonyos értelemben az, amiről beszélni akartam Önöknek, pontosan ez a kritikai attitűd mint általában vett erény.”⁹⁰ A mondatot *A szexualitás története* tükrében olvasó Judith Butler szerint „az erény e formájának lehetősége a tekintélynek való kritikátlan engedelmességtől való elkülönбöződés révén jön létre”.⁹¹

A kritika azonban tovább mutálódik, kiszabadul a kanti filozófia keretei közül és a marxizmusban eléri karrierje csúcspontját. Marx majd’ minden szövegébe beszuszakolta a szót, amely nála már a *bírálat* szinonimájaként értendő. Életművében egymás mellett legtöbbször az ifjúhegelianusokat bíráló, Engelsszel írt művének (al)címében – *A szent család vagy a kritikai kritika kritikája* –, lehangsúlyosabban pedig talán *A tőke* alcímében – *A politikai gazdaságtan kritikája* – szerepel.⁹²

Amikor Max Horkheimer a frankfurti iskola szimbolikus alapító okiratában lefekteti a kritikai elmélet alapjait, a marxi vonulatra csatlakozik.⁹³ Többször is leszögezi: „Minden társadalomelmélet – még az általános szociológiáé is – politikai érdekeket zár magába [...]”.⁹⁴ A hagyományos elmélet képviselői „azt hiszik, hogy szabad elhatározásaik alapján cselekszenek, pedig még legbonyolultabb kalkulációik is az áttekinthetetlen társadalmi mechanizmust fejezik ki. [...] A tudományos hivatás a munkának, az ember történelmi tevékenységének valójában nem önálló mozzanata.”⁹⁵ A „hagyományos elméleti gondolkodás külsődlegesnek tekinti mind a meghatározott tényállások geneziséét, mind a fogalmi rendszerek gyakorlati alkalmazását”,⁹⁶ ennél fogva „a munkamegosztásos termelési folyamat jelenlegi formájához tartozik”.⁹⁷ Vele szemben a kritikai elmélet nem a társadalom semleges leírását irányozza elő (következésképpen „az uralkodó megítélési mód” számára nem lehet más, mint

⁹⁰ Foucault, „What is Critique?”, 43.

⁹¹ Judith Butler, „What is Critique? An Essay on Foucault’s Virtue”, *Transversal*, 2001, <https://transversal.at/transversal/0806/butler/en>. Erről ld. még Bacsó Béla, „A kritika mint erény”, in *Esztétika és műértés. Filozófiai és művészetelméleti írások* (Budapest: Kijárat, 2023), 33–43.

⁹² Marx kritika-fogalmáról bővebben ld. Jacques Rancière, „A kritika fogalma és a politikai gazdaságtan kritikája az 1844-es *Kéziratoktól A tőkéig*”, in *Olvasni A tőkét*, 87–196.

⁹³ „[A *kritikát*] nem annyira a tiszta ész idealista kritikájának értelmében, mint inkább a politikai gazdaságtan dialektikus kritikájának értelmében használjuk, és a társadalom dialektikus elméletének egyik lényeges tulajdonságát jelöli.” Max Horkheimer, „Hagyományos és kritikai elmélet” (1937), in *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*, szerk. Papp Zsolt, ford. Gelléri András (Budapest: Gondolat, 1976), 64–65, lábjegyzet. Ld. még Herbert Marcuse hozzászólását ugyanitt: „Filozófia és kritikai elmélet”, 117–143.

⁹⁴ Horkheimer, „Hagyományos és kritikai elmélet”, 82.

⁹⁵ Uo., 55, ford. enyhén mód.

⁹⁶ Uo., 67.

⁹⁷ Uo., 75.

„pártos és igazságtalan”).⁹⁸ Nem a rendszer minél zavartalanabb működésének elősegítésén fáradozik, hanem a „társadalom egészének átalakítására”⁹⁹ törekszik. „Bár a kritikai elmélet kölcsönhatásban áll a szaktudományokkal [...], célja sohasem egyszerűen a tudás gyarapítása, hanem az ember felszabadítása az őt rabságban tartó viszonyok alól.”¹⁰⁰ Ennélfogva „[h]ivatása a harc, amelyhez gondolkodása is tartozik, nem pedig a gondolkodás, mint valami önálló, a harctól elválasztandó”¹⁰¹ funkció vagy aktus. Bírálata nem kívülről, normatív szempontok alapján, hanem *immanens* módon, a rendszerben benne rejlő ellentmondásokat felszínre hozva dolgozza ki: „Azok az eszmék – az igazságos csere, a szabad verseny, az érdekek összhangja és így tovább –, amelyeknek segítségével a polgárság saját rendjét magyarázza, ha komolyan vesszük és valóban a társadalom elveként gondoljuk végig őket, kimutatják belső ellentmondásukat, s ezáltal e rend ellentétére is utalnak.”¹⁰²

Manapság egyre kevésbé tűnik valószínűnek annak lehetősége, hogy ez az ellentét egyszer végre *ne csak utalásszerűen* legyen jelen. Napjainkban nem is annyira a kritika által előidézett válságtól szenvedünk. Maga a kritika került válságba. Kétségtelenül nem sok változás történt, amely szükségtelenné tette volna gyakorlását – ám éppen ezért, krónikus ineffektivitása miatt keverhető gyanúba. Hiszen, tehető fel a kérdés, nem éppen *transzformatív* funkciója különbözteti meg leginkább a kritikai elméletet a hagyományostól? E fölismerésen fölbuzdulva sorra születnek az olyan írások, amelyek vagy a kritikai szemléletmódtól való elszakadást indítványozzák, és – egyfajta „második naivitás” felé terelve – attól eltérő, újfajta értelmezői stratégiák kialakítására buzdítanak, vagy megpróbálják korszerű módon újra- vagy átértelmezni azt. Lyotard azért húzódozik a kritikától, mert ha hozzá folyamodunk, óhatatlanul „a kritizált dolog mezején és a megismerés dogmatikus, sőt paranoid viszonyában maradunk”.¹⁰³ Sokan – így Alain Badiou, Peter Sloterdijk és Bruno Latour – megismétlik a kritikával szembeni legősibb (már Rousseau-nál megjelenő) ellenvetést, miszerint legnagyobb gyengéje, hogy kimerül a negativításban, azaz miután minden bálványt ledöntött és minden hagyományos értéket kíméletlenül lerombolt, feladatát bevégeztnek tekinti, nem vezet ki az általánossá lett zűrzavar és tanácstalanság állapotából.¹⁰⁴ Mások – mint Luc Boltanski és Ève Chiapello – azzal

⁹⁸ Uo., 78.

⁹⁹ Uo., 79.

¹⁰⁰ Uo., 108.

¹⁰¹ Uo., 75.

¹⁰² Uo., 74.

¹⁰³ Jean-François Lyotard, *Économie libidinale* (Paris: Minuit, 1974), 117.

¹⁰⁴ Ld. Jean-Jacques Rousseau, *Emil, vagy a nevelésről*, ford. Győry János (Budapest: Tankönyvkiadó, 1978), 5.; Alain Badiou, „We Need a Popular Discipline”: Contemporary Politics and the Crisis of the Negative”, *Critical Inquiry* 34,4. sz. (2008): 645–659; Peter Sloterdijk, *In the World Interior of Capital*, ford. Wieland Hoban (Cambridge: Polity, 2013), 172.

vádolják, hogy a kapitalizmus domesztikálta, neki tett engedményeivel magához édesgette, és ma már ugyanúgy a rendszernek dolgozik, mint annak apologetikus hívei.¹⁰⁵ Nem feltétlenül segíti a megértést, hogy e heterogén, nem mindig összefésülhető (ideológiaiilag sem egységes) észrevételekre rátelepedett a „posztkritika” ernyőfogalma.¹⁰⁶

Természetesen nem mindenki osztja ezeket a nézeteket. Adorno például így beszél: „Szüntelenül beleütközünk a *kritika* fogalmát kísérő *konstruktív* szóba, már ha egyáltalán megtűrjük a kritika fogalmát. A gyanúsítást, miszerint csak az gyakorolhat kritikát, aki a kritizált helyett valami jobb javaslattal áll elő, Lessing már kétszáz évvel ezelőtt kigúnyolta az esztétikában.¹⁰⁷ Azáltal, hogy a pozitív[um]ot a kritika feltételévé teszik, már eleve megszelídítik, így veszít vehemenciájából.”¹⁰⁸ Más irányból veszi védelmébe a kritikát Ruth Sonderegger; ő úgy látja, ha a Foucault által elemzett

cinikusok kritikai beállítottságára gondolunk, amely csak annyiban elemző és nemet mondó, amennyiben találékony és igenlő is, akkor a kritika válságának jelenkori diagnózisai – jobban mondva: a vádak, amelyek e diagnózisok mögött meghúzódnak – megdőbbszerűen elavultnak tűnnek. A cinikusok kritikai beállítottsága sem nem elitista és távolságtartó – ez volt Boltanski és Rancière fő ellenvetése a kritikai elméletekkel szemben –, sem nem nyomorúságosan a

¹⁰⁵ Ld. Luc Boltanski és Ève Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, ford. Gregory Elliott (London: Verso, 2007), 167–202, 324–327.

¹⁰⁶ Ld. pl. Rita Felski, *The Limits of Critique* (Chicago: University of Chicago Press, 2015). A magyar diskurzustérben e szövegek keletkezésével megközelítőleg egy időben rokon felvetést fogalmazott meg Balassa Péter, aki „egy modern magatartás paradigmáj[aként]” tekint a kritikára. „A nyolcvanas évek közepétől (még jóval az úgynevezett rendszerváltás előtt) egy anakronisztikus kritika helyenként arrogáns restaurációja figyelhető meg – szélesebb értelemben és terjedelemben, semhogy leszűkíthetnénk az irodalomkritikára. [...] A kritikai szellem sajátos liberális toleranciára tett szert, amelynek társadalmi-kulturális eszménye – szabad individuumok szabad és mérhető küzdelme egymással, a párbeszéd és a vita összemosása – egy egydimenziós, ósdi, vadkapitalista modellnek felel meg, amely finomabb eszközökkel, mint a régi hatalom, valójában letiltja a visszakérdezést, saját alternatívája szellemi meghaladásának a lehetőségét.” Balassa Péter, „Egyetlen eszménk a kritika?”, in *Szabadban* (Budapest: Liget, 1993), 27–28. Azért idézek ebből a szövegből, hogy valamelyest érzékeltetni tudjam az angolszász világ, a francia/német nyelvterületek és az egykori keleti blokk országai közötti különbséget, amely rajta hagyja a nyomát még az azonos intenciójú szövegeken is. Míg a vasfüggönyön túl a szubverzió a „nyugati marxizmus” különféle irányzataiban tombolhatta ki magát, addig Magyarországon – mivel a marxizmus ortodox értelmezése nem igazán tudta integrálni – paradox módon a polgári gondolkodásban talált utat magának. A posztkritika szerzői számára eredetileg a marxizmus jelentette azt a keretrendszert, amelyben a fennállóval szembeni elégedetlenségüket ki tudták fejezni (ebből a felállásból lett elégük). Mivel mifelénk az elnyomó hatalom (szokatlan módon) a marxizmusra hivatkozott, (szokatlan módon) olyan – kőkonzervatív – szellemi nagyságokra támaszkodva volt kézenfekvő bírálni, mint Wittgenstein, Heidegger vagy Gadamer. Hozzájuk a posztkritika szerzői csak azután érkeztek el, hogy eltávolodtak marxizmustól. Mikor a rendszerváltás után megmutatkoztak a piacgazdaság hátulütői, s következképp alábbhagyott a kezdeti lelkesedés, a kapitalizmus kritikáját is ebben a szellemben fogalmazták meg. Sőt, Balassánál maga a kritika is a kapitalizmushoz társul (mint áldialógus).

¹⁰⁷ Ld. Gotthold Ephraim Lessing, „A recenziósnak nem kell jobban értenie ahhoz, amit bírál”, in *Válogatott esztétikai írások*, szerk. Balázs István, ford. M. Jászka Zsuzsa (Budapest: Gondolat, 1982), 31–34.

¹⁰⁸ Theodor W. Adorno, „Kritika”, *Híd* 87, 9–10. sz. (2021): 69.

negációra és a hiányra összpontosít, ahogy Latour, Badiou, Sloterdijk és sok más szerző is állítja. Sokkal inkább keres és létrehoz valamit, amit igenelhet.¹⁰⁹

Akárhogyan legyen is, az biztos, hogy „a kritikai hagyomány fogalmai és eljárásai egyáltalán nem merültek feledésbe. Továbbra is remekül működnek, még azok kijelentéseiben is, akik szavatosságuk lejártát hirdetik.”¹¹⁰ Rancière szerint Marx ma „a rendszer közepében lakik, mint annak hasbeszélője”.¹¹¹ Ugyanis a „kritikai paradigmával szembeni vádaknak van [...] egy belső dialektikája: csak azért deklarálják az elavulását, hogy reprodukálják a mechanizmusát”.¹¹² Míg a kritika képviselői korábban azért nevelték ki a sok „gyengeelméjűt”, mert „valóságnak fogták fel a képeket, hogy behódolhassanak a bennük rejtett üzeneteknek”, ma azért mosolyogják meg őket, mert „még mindig elhiszik, hogy a képeknek rejtett üzenete van, és hogy létezik a látszattól független valóság”.¹¹³ Nincs értelme „még egyet fordítani ezen a végtelenül működő gépezeten”. Mivel egy „valóságos »kritika-kritika« nem lehet [ugyan]ennek a logiká[nak] egy újabb kifordítása”,¹¹⁴ Rancière megpróbál kilépni ebből a fogalmi keretből. Az emancipációt, a kritikai hagyományétól eltérő premisszákra támaszkodva, az érzékelhető (*sensible*) disszenzusok mentén való (újra)felosztásaként gondolja el.

Tegyük föl, hogy nem létezik semmiféle fatális mechanizmus, amely a valóságot képpé alakítaná, semmiféle rémséges bestia, amely a gyomrába nyelné az összes vágyunkat és energiánkat, semmiféle elveszett közösség, amelyet vissza kellene állítani. Mindössze a disszenzus helyzetei vannak, amelyek bárhol, bármikor felmerülhetnek. A disszenzus az érzékelhető olyan szerveződése, amelyben nincs rejtett valóság a látszat mögött, sem pedig a létezőnek olyan egyedi prezentációs és interpretációs rendje, amely mindenkire rákényszerítené érvényét.¹¹⁵

¹⁰⁹ Ruth Sonderegger, „Foucault cinikusai. Úton egy kreatív és affirmatív kritika felé”, ford. Boros Bianka és Czétány György, in *Foucault jelenléte. Szexualitás – gondoskodás – forradalom*, szerk. Weiss János (Budapest: Typotex, 2021), 92.

¹¹⁰ Jacques Rancière, „A kritikai szellem hányattatásai”, in *A felszabadult néző*, ford. Erhardt Miklós (Budapest: Műcsarnok, 2011), 21, ford. mód.

¹¹¹ Uo., 26.

¹¹² Uo., 24. Tézisét Sloterdijk *Sphären* című könyvének harmadik kötetével illusztrálja: „A fenti elemzés azt indítványozza, hogy szabaduljunk meg végre a kritikai hagyomány formáitól és tartalmától. De maga is csak azon az áron teszi ezt, hogy újratermeli a kritikai hagyomány logikáját. Megint csak azt halljuk, hogy egy globális illúzió-struktúra áldozatait vagyunk [...]. Bármilyen provokatívnak szánják is őket, e tételek továbbra is a kritikai hagyomány logikájának foglyai. Hüek maradnak az elkerülhetetlen történelmi folyamat és szükségszerűsége, a kifordítás mechanizmusa téziséhez, amely a valóságot illúzióvá vagy az illúziót valósággá [...] változtatja. A vád tárgya továbbra is a megismerésre való képtelenség és a tudatlanság vágya. [...] A kritikai hagyománynak ez a kritikája tehát még mindig annak fogalmain és eljárásait alkalmazza.” (Uo., 25–26, ford. mód.)

¹¹³ Uo., 36.

¹¹⁴ Uo., 34.

¹¹⁵ Uo., 36.

Azonban, azt hiszem, illúzió és valóság, megmutatott és rejtett, manifeszt és szimulált, felszín és mélység (stb.) Platóntól örökölt dichotómiáját nehezebb kiiktatni gondolkodásunkból, semhogy egyszerűen új fogalmak bevezetésével egy csapásra túljuthatnánk rajtuk. Még az sem teljesen kizárt (de ennek részletes vizsgálata messze meghaladja jelen tanulmány kereteit), hogy Rancière maga is foglya marad annak a gépezetnek, amelynek működését éleslátóan feltárta. És azt is érdemes kiemelni, hogy eszmefuttatása egyértelműen a „rousseau-iánus szocializmus” ismertetőjegyeit viseli magán, annak minden (kedvezőtlen) következményével együtt.¹¹⁶

5. Az összeesküvés-elméletekről

Ahogy a kritika a felvilágosodás találmánya, úgy sok tekintetben annak (mellék)termékei a különböző összeesküvés-elméletek is – amelyek természetesen korábban is megjelentek néhol, bizonyos értelemben „mindig is léteztek”, azonban széles körben való elterjedésük a XVIII. század második felére tehető. Az összeesküvés-elméletekről folytatott diskurzus alap- vagy összövege (amelynek a paranoia szó elterjesztésében nem csekély szerepe volt) Richard Hofstadter – két évtizednyi mccartyzmus után, a Kennedy-gyilkosság évében (1963) elhangzott – *The Paranoid Style in American Politics* című előadása.¹¹⁷ Azért térek vissza hozzá, mert számos, azóta közhelyszámba menő észrevétel itt nyert először megfogalmazást. Noha, mint hamarosan jelezni fogom, nem minden ponton tartom aktuálisnak, sem megállapításait követendőnek, kétségtelen, hogy máig érvényes belátások is találhatók benne.

Hofstadter egy makacsul ismétlődő politikai retorika markáns jelenlétéből következtet patológus politikai viszonyokra. „Jóllehet az amerikai politikai életet ritkán érintik meg az osztálykonfliktus leghevesebb formái”, levegőjében mégis szokatlan indulatosság érzékelhető, amely mögött „egy olyan – nem mindig jobboldali kötődésű – gondolkodásmód áll, amely hosszú és változatos múltra tekint vissza”.¹¹⁸ Ezt a gondolkodásmódot nevezi „paranoid stílus”-nak. Hangsúlyozza, hogy ő nem klinikai értelemben használja a kifejezést,¹¹⁹ inkább úgy,

¹¹⁶ Az angyali, rousseau-iánus szocializmusról mint a démoni, marxi szocializmustól való visszahátrálásról ld. Tamás Gáspár Miklós, „Igazság és osztály”, in *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020*, szerk. és ford. Sipos Balázs (Budapest: Kalligram, 2021), 113–194.

¹¹⁷ Richard Hofstadter, „The Paranoid Style in American Politics” (1963), in *The Paranoid Style in American Politics* (New York: Vintage Books, 2008), 3–40.

¹¹⁸ Uo., 3.

¹¹⁹ „Van [...] egy lényeges különbség a paranoid politikai szónok és a klinikai paranoiás között”: míg az utóbbi „úgy látja, az ellenséges és konspiratív világ [...] kifejezetten *ellene* irányul”, addig az előbbi szemében „egy nemzet, egy kultúra, egy életforma” került veszélybe, „amelynek sorsa nem csak őt érinti, hanem milliókat”. És

„ahogyan egy művészettörténész beszélhet barokk vagy manierista stílusról”: a „világlátás és az önkifejezés egy módj[át]”¹²⁰ érti rajta, amely fellelhető a „baloldali sajtóban, a kortárs amerikai jobboldalon és a rasszról folyó vita mindkét oldalán”,¹²¹ s amely „közös alkotóeleme a fasizmusnak és a frusztrált nacionalizmusoknak – bár sok olyan ember számára is vonzó, akik aligha nevezhetők fasisztának, és gyakran találkozhatunk vele a baloldali sajtóban is”.¹²² Annak ellenére, hogy főként az Egyesült Államokra fókuszál, Hofstadter kiemeli: „a paranoid stílus nemzetközi jelenség. És nem is korlátozódik a modern időkre.”¹²³ A kifejezés „szándékoltan pejoratív”, véleménye szerint ugyanis „a paranoid stílus nagyobb mértékben kötődik a rossz ügyekhez, mint jókhoz”. Ugyan a „stílusnak inkább ahhoz van köze, ahogyan az eszméket elhiszik és képviselik, mint azok tartalmi igazságához vagy hamisságához”,¹²⁴ mégis, a „torz stílus [...] olyan lehetséges jel, amely torz ítéletre figyelmeztethet bennünket”.¹²⁵ Röviden ismerteti a XVIII. században dívó konteókat, melyek a jezsuitákhoz, a bajor Illuminátusok és a szabadkőművesek titkos társaságaihoz, a felvilágosult értelmiséghez, később a zsidókhoz, illetve a kommunistákhoz kötődnek.¹²⁶ „Ezekben a különböző entitásokban közös [...] a nemzeti hűséggel szembeni állítólagos közömbösség.”¹²⁷

Sokan kifogást emeltek ellene, és számomra sem elfogadható eljárás, hogy miközben a politikai spektrumot „a paranoid baloldaltól a paranoid jobboldalig”¹²⁸ áttekinti, Hofstadter úgy tesz, mintha létezne olyan magaslat, ahonnan biztonságos objektivitással kémlelhetné az elébe táruló panorámát, anélkül, hogy ő maga bármennyire is bemocskolódna vizsgálódása tárgyától. Annak ellenére, hogy a paranoid stílus fenyegető rémétől jóformán senki sem menekülhet, „mégis marad egy feltételezett »mi«”, amely alatt olyan emberek közössége értendő, „akik egyet tudnak érteni abban, hogy a [...] szélsőségeket egy nyugodt, megértő és körültekintő középútról” érdemes szemlélni, s akik például úgy gondolják, hogy „bár »a hidegháborúban meghozott döntések nagy része kifogásolható«, ezek »egyszerűen jó szándékú emberek hibáit« jelentik”.¹²⁹ Hofstadter politikai pályájának Boltanski általi rekonstrukciójából kiderül, hogy

„[m]ivel általában nem látja magát egy személyes összeesküvés egyéni áldozatának, valamivel racionálisabb és sokkal érdektelenebb”, mint klinikai édestestvére. (Uo., 4.)

¹²⁰ Uo., 4.

¹²¹ Uo., 9.

¹²² Uo., 7.

¹²³ Uo., 38.

¹²⁴ Uo., 5.

¹²⁵ Uo., 6.

¹²⁶ Ld. uo., 10–23.

¹²⁷ Boltanski, *Mysteries and Conspiracies*, 145.

¹²⁸ Hofstadter, „The Paranoid Style in American Politics”, 35.

¹²⁹ Sedgwick, „Paranoid Reading and Reparative Reading”, 142. (A belső idézetek Hofstadtertől.) Sedgwick szerint Hofstadter példái nem csak azért tűnhetnek a mai olvasó számára „látványos[an] elavult[nak]”, mert „az

míg fiatalabb korában még a marxizmussal kacérkodott, az előadás megírásakor már egy, az erősödő szélsőjobboldalnak egyértelműen ellentartó, egyszersmind antikommunista, tehát ezeket csak mint két egyformán elítélendő szélsőséget érzékelti képes liberális pozíciót tett magáévá.¹³⁰

A fő nehézség abban áll, hogy az összeesküvés-elméleteket nem lehet egyszerűen imaginárius fantazmagóriákként elvetni. „A paranoid írás néhány védhető ítéletből indul ki. *Volt* mit mondani a szabadkőművesek ellen. Elvégre elképzelhető, hogy egy titkos társaság, amely befolyásos, különleges kötelezettségek által összefont férfiakból áll, valamiféle fenyegetést jelenthet a polgári rendre [...]»¹³¹ Az összeesküvés-elméletek hívei persze általában elvétik a célpontot, ráadásul jócskán túlbecsülik az általuk kipécézett csoport hatáskörét – a hatalomgyakorlás mechanizmusára azonban jól ráéreznek. Antoine Marcival *Index obscurus* című könyvében¹³² bőséges anyagot szolgáltat annak bizonyítására, hogy a hatalom folyamatosan konspiratív módon működött az elmúlt két és fél évszázad során, s hogy az összeesküvéseket távolról sem ritka kivételekként tanácsos elkönyvelnünk. Már csak azért is ajánlatos óvatosan bánni az összeesküvés-elméletek reflexszerű elítélésével, mert, ahogy Lance deHaven-Smith emlékeztet rá, a terminust a CIA eszelte ki minden olyan spekuláció megbélyegzésére, amely opponálta a Kennedy-gyilkosságról adott hivatalos, az elkövetőt magányos merénylőként feltüntető magyarázatot. „A CIA kampánya az »összeesküvés-elmélet« kifejezés népszerűsítésére és az összeesküvés-elméletekben való hit nevetségessé és ellenségessé tételére sajnos minden idők egyik legsikeresebb propaganda-kezdemenyezésének tekinthető.»¹³³

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az összeesküvés-elméleteket lehetetlenség definícióval tökéletesen megragadni.¹³⁴ Hiszen bizonyos fokig még azt is, „aki »uralkodó

amerikai politikai centrum [...] a jobboldal felé [tolódott el] 1963 óta. Azt is jelzi, hogy a [...] paranoid gondolkodásmód a politikai spektrum minden pontján normatívvá vált.” (Uo., 143.)

¹³⁰ Ld. Boltanski, *Mysteries and Conspiracies*, 190–191.

¹³¹ Hofstadter, „The Paranoid Style in American Politics”, 36.

¹³² Antoine Marcival, *Index obscurus. Deux siècles et demi de complots: 1788–2022* (Paris: Jean-Cyrille Godefroy, 2024). A könyv előszavát Alain Badiou egykori tanítványa, Mehdi Belhaj Kacem írta, ki maga is gyakorlott komplotista; ld. a COVID-19-ről szóló könyvét: *Colaricocovirus. D'un génocide non conventionnel* (Thervay: Exuvie, 2022); mivel a *YouTube*-ról letiltották, videóit csak ezen az oldalon lehet megtekinteni: <https://odysee.com/@belhajkacem.mehdi:8>; fő hivatkozásai pedig erre az oldalra mutatnak: <https://unlimitedhangout.com/>.

¹³³ Lance deHaven-Smith, *Conspiracy Theory in America* (Austin: University of Texas Press, 2013), 26.

¹³⁴ Ld. Boltanski, *Mysteries and Conspiracies*, 202–206.

osztály«-ról beszél, vádolhatják azzal, hogy valamiféle összeesküvésre céloz”.¹³⁵ A kritika szószólói és az összeesküvés-elméletek közötti határvonal elmosódik, egyre inkább „kirojtosodik”.

Freud Schreberrel írt esettanulmányának különösen emlékezetes pontja, amikor párhuzamot von a paranoiáról alkotott saját elmélete és a *Senatspräsident* paranoiája között, amelyek, véleménye szerint, „feltűnő megegyezést”¹³⁶ mutatnak egymással. Néhány sorral lejjebb, annak bizonygatása után, hogy ő „már Schreber könyvének ismerete előtt” kifejlesztette „a paranoia elméletét”, megjegyzi: „A jövő feladata lesz eldönteni, hogy az elméletben több téboly lelhető-e fel, mint ahogy azt szeretném, avagy a tébolyban van több igazság, mint azt mások feltételeznék.”¹³⁷ Egy mellékmondat erejéig a *Totem és tabu*ban is visszatér a gondolat: „Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a hisztéria a művészi alkotás torzképe, a kényszerneurozís a vallás torzképe, a paranoiás téveszméje a filozófiai rendszer torzképe.”¹³⁸ Ez a felosztás később is megismétlődik: „A hisztérikus kétségtelenül költő, bár fantáziáit lényegében mimikailag és mások megértésére való tekintet nélkül adja elő; a kényszerneurotikus szertartásai és tilalmai arra engednek következtetni, hogy magánvallást teremtett magának, és még a paranoiás téveszméi is nemkívánatos külső hasonlóságot és belső rokonságot mutatnak filozófusaink rendszereivel.”¹³⁹

Freud semelyik másik általa vizsgált patológiai alakzatot nem részesít abban a kitüntetésben, hogy többször is saját elméleti munkásságához hasonlítja. Mégis mi indokolja ezt a kivételes figyelmet a paranoia irányában? Csak nem engedett maga is a paranoia kísértésének? John Farrell mindenesetre ezt az állítást próbálja alátámasztani; amellet érvel, hogy „Freud saját gondolkodásmódja [...] egyértelműen abba a kategóriába tartozik, amelyet ő

¹³⁵ Uo., 203. A marxista fogalmi apparátus összeesküvés-elméletekkel való keveredésének szélsőséges esetét ld. Guy Debord, „Kommentárok a spektákulum társadalmához”, in *A spektákulum társadalmá / Kommentárok a spektákulum társadalmához*, szerk. Sipos Balázs, ford. Erhardt Miklós (Budapest: Open Books, 2022), 181–267.

¹³⁶ Sigmund Freud, „Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez”, 418.

¹³⁷ Uo., ford. mód. A kontextushoz hozzátartozik, hogy egy ekkortájt Ferenczinek címzett levelében így ír önmagáról: „Nekem sikerült, ami a paranoiásnak nem.” Sigmund Freud, „Levél Ferenczi Sándornak, 1910. október 6.”, in Sigmund Freud és Ferenczi Sándor, *Levelezés, I., 1908–1911*, szerk. Eva Brabant et al., ford. Berényi Gábor et al. (Budapest: Thalassa-Pólya, 2000), 335.

¹³⁸ Sigmund Freud, *Totem és tabu*, ford. Pártos Zoltán (Budapest: Göncöl, 1990 [1913]), 70–71.

¹³⁹ Sigmund Freud, „Vorrede zu Probleme der Religionspsychologie von Dr. Theodor Reik” (1919), in *Gesammelte Werke, XII., 1917–1920.*, szerk. Anna Freud et al. (London: Imago, 1947), 327. Ugyan a hasonlat többször visszatér az életműben, Freud nem teljesen következetes, vö. „A tudattalan” (1915), ford. Szalai István, in *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (Budapest: Filum, 1997), 113, ford. mód.: „mi tagadás, filozófusaink kifejezésmódja és mondanivalója [Inhalt] nemkívánatos hasonlóságot mutat a skizofrének munkamódjával”. A magyar kiadásban az e mondathoz fűzött szerkesztői jegyzet írója nem figyel fel erre a következtetlenségre; tévesen állítja, hogy „Freud e nézetét már a *Totem és tabu* második esszéjének a végén is kifejezte”.

maga paranoidnak nevez”,¹⁴⁰ hovatovább úgy véli, „Freud maga a paranoid értelmiségi egyik legkirívóbb esete”.¹⁴¹

Azt, hogy a „paranoid stílus alapvető paradoxona az ellenség utánzása”,¹⁴² már Hofstadter tematizálta. Sedgwick egyenesen azt fejtegeti, hogy a paranoia *természeténél fogva mimetikus*: „A paranoia megértéséhez, úgy tűnik, szükség van a paranoia utánzására – és fordítva: a paranoia szemlátomást csak utánzás által képes megérteni.”¹⁴³ Latour is felfigyel erre a dinamikára, ám nemigen tudja fogalmilag megragadni:

Mi lett a kritikából, amikor a bourbonnais-i kis falumban a szomszédom reménytelenül naivnak tart, amiért azt gondolom, hogy az Egyesült Államokat terroristák támadták meg? [...] Az összeesküvés-elméletek persze csak képtelen deformációi a mi saját érveléseinknek, de – akárcsak a ködös határokon átcsempészett, rossz kezekbe került fegyverek – mégiscsak a mi fegyvereink. A torzulások ellenére is könnyű felismerni az acélba nyomott védjegyet: *Made in Criticalland*. [...] Miközben annyit panaszkodtunk a hiszékeny tömegekről, akik minden további nélkül lenyelik a természetessé vált tényeket, most igazán méltánytalan lenne diszkreditálnunk ugyanezeket a tömegeket a – hogy is fogalmazzak – hiszékeny kritikájukért?¹⁴⁴

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne filozófiai fogalmisággal artikulálni a beteg és a teoretikus paranoiája közti számottevő különbséget. Az azonosság – mint Hegelnél – magában rejtí a különbség mozzanatát. John Farrell – Schiller elsőre talán elavultnak tűnő fogalompárját felelevenítve – a gyanú hermeneutáinak reflektált, szentimentális paranoiájával az *analysand*-ok paranoiájának naiv mormolását állítja szembe.

¹⁴⁰ John Farrell, *Freud's Paranoid Quest. Psychoanalysis and Modern Suspicion* (New York–London: New York University Press, 1996), 3.

¹⁴¹ Uo., 4.

¹⁴² Hofstadter, „The Paranoid Style in American Politics”, 32. Az utánzás „lehetőséget ad a paranoid stílus képviselőinek arra, hogy projekció révén szabadon kifejezhessék saját vállalhatatlan vonásaikat”. (Uo., 34.)

¹⁴³ Sedgwick, „Paranoid Reading and Reparative Reading”, 131.

¹⁴⁴ Latour, „Miért nem bírja szusszal a kritika?”, 145–148. Míg régebben „a revízió mindig megkésve érkezett, mikor a tényeket már sikerült gondosan megszilárdítani, évtizedekkel azután, hogy tetemes mennyiségű bizonyíték halmozódott fel”, ma „annak a helyzetnek az előnyeit élvezhetjük, amit *instant revizionizmusnak* nevezhetünk. Az esemény füstje még el sem szállt, az összeesküvés-hívók tucatjai máris megkezdik felülbírálni a hivatalos beszámolót, még több romot halmozva a romokra, még több füstöt adva a füsthez.” (Uo., 145.) Ezt a folyamatot a következőképp beszéli el: „miközben a felvilágosodás nagymértékben profitált egy rendelkezésére álló, rendkívül hatékony leíró eszközből, a tényállásból, amely tökéletesen megfelelt számos hiedelem, hatalom és illúzió *leleplezésére*, teljesen lefegyverezve találta magát, amint ugyanez a leleplező lendület kezdte fölemészteni magukat a tényállásokat. Ezt követően a felvilágosodás főnyei szép lassan kialudtak, és valamiféle sötétség látszott leereszkedni az egyetemi kampuszokra.” (Uo., 149.) Én e változás okainak keresése során sokkal inkább a technológiai dimenzióra, és különösen a tömegmédiára (kétségtelenül túlbecsülhetetlen hatású) megjelenésére helyezném a hangsúlyt.

Freud tudja magáról, hogy ugyanattól az átoktól szenved, hogy ugyanolyan irracionális lény, mint paranoid betege – csak ő, mint tudós, képes mérsékelten kordában tartani hiszékenységét. Ami a tudóst paranoid betegétől megkülönbözteti, az nem annyira a világ vagy akár mások indítékainak mélyebb [*superior*] megértése, mint inkább saját irracionálisan önérzetes természetének magasabb szinten [*superior*] való tudatosítása. Ez a különbség a naiv és a szentimentális paranoia között.¹⁴⁵

A különbség nyilvánvalóan megmutatkozik a fogalmazás- és/vagy a beszédmódban is. Eltérő nyelvjátékok szabályai hitelesítik az akadémiai-elméleti tudástermelést, az újságírói oknyomozó kutatást és az internet sötét bugyraiban, *down the rabbit hole* történő konteógyártást.¹⁴⁶

Ez utóbbi egyik legfeltűnőbb ismertetőjegye nem, mint elsőre gondolnánk, az úgynevezett tények negligálása, hanem éppen ellenkezőleg, az ellenőrizhetetlen mennyiségű információ és adat felhalmozása. Ez az eljárás,

[h]a nem is teljesen racionális, de legalábbis rendkívül racionalista [...]. Nem más ez, mint „tudományos” technika. [...] A paranoid stílusát tehát nem az ellenőrizhető tények hiánya különbözteti meg (bár igaz, hogy a paranoid időnként, irántuk való túlárado szenvedélyében, gyárt néhányat), hanem inkább a képzelet furcsa ugrása, amelyet az események ismertetésének egy-egy kritikus pontján mindig megtesz. [...] A paranoid stílus hihetősége [...] a leggondosabb, leglelkiismeretesebb és látszólag legkövetkezetesebb részletekre való odafigyelésnek ebben a látszatában rejlik, a legfantasztikusabb következtetésekhez meggyőző bizonyítéknak tekinthető dolgok fáradságos felhalmozásában, a tagadhatatlanból a hihetetlenbe való nagy ugrás gondos előkészítésében.¹⁴⁷

A konteósok talán éppen azért kényszerülnek az ugrás megtételére, mert történelemfilozófiailag igencsak ingatag lábakon állnak. Hofstadter hangsúlyozza, „hogy a történelemben vannak

¹⁴⁵ Farrell, *Freud's Paranoid Quest*, 3. Schiller természetesen sajátos értelemben használja ezeket a szavakat. „A költő, mondottam, vagy *maga* természet, vagy *keresi* a természetet. Az előbbi teszi a naiv, az utóbbi a szentimentális költőt. [...] Az egyiknek [...] az adja az értékét, hogy abszolúte elér egy véges nagyságot, a másiknak az, hogy közelít egy végtelen nagyság felé.” Friedrich Schiller, „A naiv és szentimentális költészetről”, ford. Papp Zoltán, in *Művészet- és történelemfilozófiai írások* (Budapest: Atlantisz, 2005), 284, 286. Míg „a naiv költő az egyszerű természetet és érzést követi, s pusztán a valóság utánzására szorítkozik”, a szentimentális költő „*reflektál* a benyomásról, melyet a tárgyak tesznek rá, és egyedül e reflexión alapul az érzélem, amely őt magát elfogja”. (Uo., 288–289.)

¹⁴⁶ Vö. Boltanski, *Mysteries and Conspiracies*, 215–223 („The grammar of normality” és „The grammar of plausibility” c. alfejezetek).

¹⁴⁷ Hofstadter, „The Paranoid Style in American Politics”, 36–38.

konspiratív cselekmények, és semmi paranoiás nincs abban, ha ezeket tudomásul vesszük”. A paranoid stílus naiv képviselői azonban „egy »hatalmas« vagy »gigantikus« összeesküvést tekintenek a történelmi események mozgatórugójának”; szemükben a „történelem maga egyetlen összeesküvés”.¹⁴⁸ A komplotista „a meghatározó eseményeket nem a történelem folyamának részeként, hanem valaki akaratának következményeként fogja fel”. Az ellenség „nem foglya a történelem hatalmas mechanizmusának”; „egy szabad, aktív, démoni ügynök. Ő maga akarja, sőt ő maga gyártja a történelem mechanizmusát, vagy galádul eltéríti a történelem normális menetét.”¹⁴⁹ Ez a falszifikálhatatlan, megszállottan figuratív gondolkodásmód szükségszerűen hamis aktorokat jelöl meg a bajok okozóiként. Ezzel szemben a történelmi materializmus egyfajta absztrakt gépezetként tekint a rendszerre: nem csupán emberi tényezőkkel vet számot, és a strukturális meghatározottságokat is figyelembe veszi. Mindez képessé teszi arra, hogy eljusson addig a (hátforgató) felismerésig, hogy végső soron „[m]indenki ártatlan, és ez a lehető legrosszabb”.¹⁵⁰ A kapitalizmust kétségkívül nagyban meghatározzák a zárt ajtók mögött született megállapodások, behálózzák a komplottok és átszövik a titkok.

A filozófiai, vagyis lázadó szubjektum azonban éppen azáltal formálódik, hogy a rejtett, sötétben operáló ördögi értelmet kisajátítja és nyelvivé tételének segítségével dialektikus értelemmé változtatja. Csak az a gyanú, hogy nemcsak a tőke, de a tőke világméretű összeesküvése is létezik, vagyis egy olyan hatalom, amely a tőke mögött és a tőke segítségével működik, és akkor diadalmaskodik, ha a tőke győz, tehát tulajdonképpen mindig – csak egy ilyen gyanú vezet annak a szubjektumnak a létrejöttéhez, amely e hatalom feltárására és kisajátítására törekszik. Könnyen kijelenthetjük, hogy az ilyen gyanú paranoid, megalapozatlan, nem bizonyítható, végeredményben rágalmazó. Csakhogy minden forradalom rágalmazással kezdődik, ahogy azt Alexandre Kojève joggal jegyezte meg Hegel jogfilozófiájához írt kommentárjában. Kojève jó okkal utal arra is, hogy az ilyen típusú rágalom keletkezéséért nem az a felelős, aki azt megfogalmazza és kimondja, hanem az uralkodók, akik az őket körülvevő hatalom sötét, homályos auráján keresztül teremtik meg a gyanú létrejöttének lehetőségét. A forradalmi gyanú a paranoia eredménye. De nem a „szubjektív” paranoiáé, amelyet gyógyíthat a pszichiátria vagy a pszichoanalízis, hanem az „objektív” paranoiáé, melynek feltételeit, kialakulásának feltételeit az a tárgy hordozza, amely

¹⁴⁸ Uo., 29.

¹⁴⁹ Uo., 32.

¹⁵⁰ Gilles Deleuze és Félix Guattari, *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, ford. Karácsonyi Judit (Budapest: Quadmon, 2009), 65. A hatalom egyszerre „intencionális” és „nem-szubjektív” jellegéről ld. (pl.) Michel Foucault, *A szexualitás története, I. A tudás akarása*, ford. Ádám Péter (Budapest: Atlantisz, 1996), 97.

gyanút ébreszt, mivel homályos, az értelem koherens érvrendszere elől elzárkózó tárgynak bizonyul. Az egész világot ilyen homályos tárgynak látjuk, amely szükségszerűen abba a gyanúba keveredik, hogy belsejében paradoxonok révén uralkodó ördögi értelmet hordoz.¹⁵¹

6. Konklúzió

Az összeesküvés-elméletek a mindent átható kilátástalanság politikai klímájában burjánzanak el: az ellenállás pótlékeként szolgálnak egy olyan korban, amelyben a forradalom kitörése nem reális eshetőség többé. Noha a kritikai elmélet „nem hasonlít és nem is akar hasonlítani”¹⁵² az őt a saját térfeléről egyre inkább leszorító hasonmására, annyit vonakodva, kénytelen-kelletlen mégiscsak el kell ismernie, hogy belülről mindkettőjüket ugyanaz a vírus, a paranoid-kritikai módszer hevíti. Nagyon is érthető, hogy rendkívül veszélyes mutációi sokakat elrettentenek, ám a vírus, sajátos működése révén, azokat is megfertőzi, akik megpróbálnak immunitást kifejleszteni vele szemben: a paranoia paranoiát szül, a kritika kritikát von maga után. Ráadásul a kór megjelenése már önmagában *szimptomatikus*: nagyobb, társadalmi szinten orvosolandó bajt diagnosztizál; amíg kiváltó okát nem sikerül megszüntetni, biztosak lehetünk benne, hogy még sokáig velünk marad. Terjedését megfékezni pedig már csak azért is roppant nehéz, mert éppen azok között szedi leginkább áldozatait, akik – szívükön viselve a világ sorsát – részt vállalnak az orvoslás nemes feladatában. Érzékenységük semmit nem von le abból, hogy a vírus halálos mutációi is az ő kezük alatt keletkeznek.

Hisz a paranoid-kritikai módszer távolról sem bizonyult olyan interpretációs stratégiának, amely – Walter Benjamin egykor forradalmi lendülettől duzzadó, ma már csak melankolikus pátosszal idézhető mondataival szólva – „tökéletesen használhatatlan a fasizmus céljaira”, s csak és kizárólag „forradalmi követelések megfogalmazására”¹⁵³ fordítható; ugyanakkor még legtorzabb, legrusnyább, legrreakciósabb változatai is tartalmazzák az igazság magját. Aki a világban uralkodó katasztrofális állapotokra *ésszerű* válaszokat keres, elkerülhetetlenül a paranoid pozícióba zárva találja magát. Jóllehet a kritikai elmélet paranoid alapbelátásai ma éppúgy igazak, mint keletkezésük idején, a világ megváltoztatását kitűző heroikus tettek már nem követ(het)ik őket, ismétlésükbe pedig még az is belefárad, aki elkötelezettje a réges-rég

¹⁵¹ Boris Groys, *Kommunista utóirat*, ford. Nagy Edina (Budapest: Műcsarnok, 2011), 20–21, ford. enyhén mód. A megidézett Kojève-szöveghelyet ld. *Introduction à la lecture de Hegel. Leçons sur la Phénoménologie de l'esprit* (Paris: Gallimard, 1947), 136 sk.

¹⁵² Nádas Péter, *Emlékiratok könyve* (Budapest: Szépirodalmi, 1986), 9.

¹⁵³ Walter Benjamin, „A műalkotás a technikai reprodukció korában”, ford. Erhardt Miklós és Mélyi József, in *A műalkotás a technikai reprodukció korában. Művészetelméleti és kultúrpolitikai írások*, szerk. Zsellér Anna (Budapest: Open Books, 2024), 214.

szétporladt munkásmozgalomnak. Ebben az igen szerencsétlen felállásban a kritikai elmélet pusztán leíró eszközzé alacsonyodik, s ezáltal éppen azt a transzformatív funkcióját veszti el, amely eredetileg leginkább megkülönböztette a hagyományos elmélettől. Önkényesen leváltani ennek ellenére nem lehet: mindenki által unásig ismert tételei csak akkor évülnek el, ha a társadalmi szituáció már nem igazolja vissza diagnózisának érvényességét.

Nem arról van szó, hogy a kritikai elmélet ma ezt, holnap azt tanítja. Változásai – mindaddig, amíg a korszak nem változik – nem egy teljesen új szemléletbe való átcsapást jelentenek. Az elmélet szilárdsága abból származik, hogy a társadalom minden változása ellenére is azonos marad alapvető gazdasági struktúrája, az osztályviszony a maga legegyszerűbb alakjában, s ezáltal megszüntetésének eszméje is. [...] Mivel az elmélet egységes egész, amelynek tulajdonképpen jelentőségét csak a jelenlegi helyzetre való vonatkozása adja, ezért olyan fejlődésen megy keresztül, amely éppoly kevésbé szünteti meg alapjait, mint amilyen kevés[s]é változik meg a benne reflektált tárgy, a jelenlegi társadalom lényege is, legújabb átalakulásai következtében.¹⁵⁴

Marx egy nevezetes mondatát parafrázálva úgy fogalmazhatunk, hogy a kritikai elmélet „csak akkor tűnhet el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az emberek számára nap nap után egymásra és a természetre való *átlátszóan és[z]szerű* vonatkozásokat jelenítenek meg”. Ez minden bizonnyal nem fog menni a termelési folyamat átalakítása nélkül. „A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor vetheti le *misztikus ködfátylát*, amikor az majd, mint szabadon társult emberek terméke, ezek tudatos[an] tervszerű ellenőrzése alatt áll.”¹⁵⁵ Kérdéses, eljövend-e valah is ez az állapot. Vizsgálódáunk apóriába torkollik: nincs kiút – se előre, se hátra.

7. Esettanulmány. Thomas Bernhard rémlátomásai

A paranoid-kritikai módszert Thomas Bernhard vitte színre legplasztikusabban *in actu*. A következőkben, amennyire ez lehetséges, (nagyfokú egységességet mutató) életművének egészéről szeretnék átfogóan szólni (ám érvényesítek egy apró, műfaji megkötést, amennyiben kizárólag regényeire koncentrálok majd; elbeszéléseinek, színházi munkásságának és verseinek

¹⁵⁴ Vö. Horkheimer, „Hagyományos és kritikai elmélet”, 96–97.

¹⁵⁵ Karl Marx, *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata, I. A tőke termelési folyamata. MEM, 23.* (Budapest: Kossuth, 1967), 81. Az első idézett mondat eredeti alanya a „való világ vallási visszfénye”.

nemcsak tanulmányozásával, de kontextualizálásával is adós maradok – e természetesen nem következmények nélküli döntésem, amely érvelésem fényében reményeim szerint felmentést nyer majd az önkényesség vádja alól, az indokolja, hogy úgy gondolom: Bernhard legsajátabb, voltaképpen tárgya a tudatregény műfajában találta meg „megfelelő formáját”). Elsősorban elbeszéléstechnikájának alapkérdései foglalkoztatnak; elemzésem fókuszában a visszatérő motívumok és változatlan stiláris sajátosságok értelmezése, valamint az ezek mellett jelenlévő mozgások és eltolódások detektálása áll. Ennek megfelelően nem célom minden megfigyelésemet aprólékos bizonyítási eljárás alá vetni, sem a vonatkozó tengernyi szakirodalmat játékba hozni – csupán, az idők során felgyülemlett észrevételeimet összegezve, a bernhardi írásmód számomra legizgalmasabb aspektusait szeretném kiemelni. A talán túlságosan és indokolatlanul hosszúnak tetsző idézetek elengedhetetlenek ahhoz, hogy érzékeltetni tudjam annak párját ritkító egyediségét – mivel azonban legtöbb esetben a lábjegyzetek sorai közé üzetek, külön kérem az olvasót, ne kerülje meg őket.

„Tisztelt miniszter úr, tisztelt egybegyűltek, nincs mit dicsérnünk, nincs mit kárhoztatnunk, nincs mit vádolnunk; de sok minden nevetséges; minden nevetséges, ha a *halálra* gondolunk.”¹⁵⁶ Így hangzik Thomas Bernhard nevezetes, az Osztrák Állami *Kisdíj* átvételekor elmondott, botrányba torkolló beszédének első s egyben leghíresebb (joggal agyonidézett) mondata, amely beszéd után és közben a kultuszminiszter és a jelenlévők nagyrésze felháborodottan, a díjat éppen csak kiérdemlő íróra vonatkozó szitkok és átkozódások közepette, nagy dirrel-durral elhagyta a termet.¹⁵⁷ Akinnek azonban akár csak egyetlen egy Bernhard-regény valaha megfordult a kezében, annak tudnia kell, hogy művei elbeszélői modorát – még ha át is hatja a nihilizmus szédítő szelleme – korántsem a rezignáció ilyen magas foka uralja; az előtt nem lehet ismeretlen az a delejező, igazán nem szokványos mennyiségű vádaskodás, kárhoztatás, düh, utálat, rágalmazás, acsarkodás, gyaláz(kod)ás, ember- és életgyűlölet, illetve -undor, amely mélyen áthatja *œuvre*-je egészét. A szidalmak visszatérő céltáblái közé tartozik az állam; a provinciális Ausztria és osztrákság, s annak csak „nemzetiszocialista katolikus seggfejek” együtteseként emlegetett rétege;¹⁵⁸ a többek között

¹⁵⁶ Thomas Bernhard, „Beszéd az Osztrák Állami Díj átvételekor”, in *Díjaim*, ford. Adamik Lajos (Pozsony: Kalligram, 2009), 75.

¹⁵⁷ A történet felettébb szórakoztató leírását ld. Thomas Bernhard, „Az Osztrák Állami Irodalmi Díj”, in *Díjaim*, 42–53, valamint *Wittgenstein unokaöccse*, ford. Hajós Gabriella (Budapest: Magvető, 1982), 87–90. A fiktív „unokaöccs”, Paul Wittgenstein által megfogalmazott tanulság: „*Díjat átvenni már önmagában perverzítés [...], állami Díjat átvenni a legnagyobb perverzítés.*” (Uo., 90.)

¹⁵⁸ Bernhard saját népétől való viszolygásának kétségkívül egyik fontos előzménye Nietzsche németgyűlölete, aki tudvalevőleg nem is németnek, hanem *lengyelnek* tartotta magát. Bernhard is nagy vonzalmat tanúsít más népek és/vagy országok iránt (a *Korrektúra*ban Anglia, a *Régi mesterek*ben Portugália és Lengyelország, a *Kioltásban*

„térdnadrágos nációci”, „előalpoki debil” címkékkal illetett Martin Heidegger;¹⁵⁹ a természet és a vidék mint olyan és még hosszán így tovább.

Bernhard nem konstruál szövevényes történeteket; írásművészete nem azért nevezhető paranoidnak, mert – az üldözéstől való félelme miatt, a cenzúrárt ravaszul kijátszva – az exoterikus, felszíni jelentésréteg mögött, a sorok között rejt el valódi mondanivalóját, egy csak a hozzáértők számára feltáruló ezoterikus jelentést.¹⁶⁰ Bernhard valódi hős (vagy, ha tetszik, foucault-i értelemben vett *Parrhesiastes* [igazmondó]), hogy megírta, Ausztriában (továbbra is) hemzsegek a nációk; hogy ahol érte, ütötte-vágta a katolikus egyházat;¹⁶¹ hogy kigúnyolta a sznob és műveletlen bécsi értelmiség nevetséges kispolgári hóbortjait, ráadásul úgy, hogy – legjobb pillanataiban – nem állította vele szembe az autentikus vidék és/vagy az egyszerű (munkás)ember csábítóan szép rousseau-i toposzát.¹⁶² Regényeiben rendre egy mindenben és

Olaszország [és így tovább] tűnik fel kedvező színben). Deleuze csodálatosan írja: „Egy nép felfedezése a meseszöveg funkcióhoz tartozik. [...] Az irodalom delírium”, márpedig „nincs olyan delírium, amely ne haladna át népeken, fajokon és törzseken, s [...] ne kísértene az egyetemes történelmet. Minden delírium világtörténelmi, »fajok és kontinensek elmozdulása«. De egyben az egészség mértéke is, mikor azt az elnyomott, fattyú fajt idézi meg, mely kitaróan küzd az elnyomás ellen, ellenáll a megsemmisítő és bebörtönző hatalmaknak [...]. De még ebben az esetben is fennáll a veszélye annak [...], hogy egy domináns delírium fattyú delíriummal keveredik és az irodalmat a lappangó fasizmus felé sodorja [...]. Az irodalom végső célja az, hogy a delíriumban utat nyisson [...] egy nép felfedezésének. A hiányzó népert írni... (inkább »érte«, mint »helyette«).” Gilles Deleuze, „La littérature et la vie”, in *Critique et clinique* (Paris: Minuit, 1993), 14–15. (Takács Ádám fordításában idéztem: Gilles Deleuze, „Az irodalom és az élet”, *Vulgo* 4, 1. sz. [2003]: 4–5.) Vö. Deleuze és Guattari, *L'Anti-Édipe*, 100–126 és 325–336.

¹⁵⁹ Az életmű leggyönyörűbb „Heidegger-anyázását” (Esterházy) ld. Thomas Bernhard, *Régi mesterek. Komédia*, ford. Hajós Gabriella (Palatinus, Budapest, 1998), 67–77.

¹⁶⁰ Vö. Leo Strauss, *Az üldöztetés és az írás művészete*, ford. Láncki András (Budapest: Atlantisz, 1994).

¹⁶¹ „Szüleim engem s testvéreimet ahelyett, hogy neveltek volna, éppenséggel eltorzítottak, áldatlan állapotokat plántálva a fejünkbe. Szüleink, akik elsősorban katolikusok voltak, áldatlan katolikus eszközeikkel teljesen letarolták a fejünket. A katolikus egyház az ifjú fejekben annyira áldatlan állapotokat okoz, hogy az szinte elképzelhetetlen, feltéve, hogy a szülők katolikusok, s többé-kevésbé automatikusan követik a katolikus egyház tanításait. Katolikusnak neveltek minket, ami annyit jelentett, hogy alapvetően tönkretettek minket, Gambetti. A katolicizmus a gyereklélek legnagyobb tönkretevője, a nagy félelemgyáros, a nagy gyerekjellem-megsemmisítő. Ez az igazság. Milliók, végső soron milliárdok köszönhetik a katolikus egyháznak, hogy a világ számára alapvetően tönkrementek, megsemmisültek, hogy természetükből antitermészet lett. A tönkrement ember a katolikus egyház lelkiismeretét nyomja, a kaotizált, a végső soron mindenestül boldogtalan, ez az igazság, és nem az ellenkezője. Mert a katolikus egyház csakis a katolikus embert tűri, semmilyen másfélét, ezt akarja, ez örökös célja. A katolikus egyház az emberből katolikust csinál, bárgyú kreatúrát, aki elfelejti s a katolikus vallásért megtagadja az önálló gondolkodást.” Thomas Bernhard, *Kioltás. Bomlásregény*, ford. Hajós Gabriella (Pozsony: Kalligram, 2005), 95–96.

¹⁶² Bernhard, *Wittgenstein unokaöccse*, 66–67: „Egyáltalán nem ismerem a természetet, és utálom a természetet, mert megöl engem. Csak azért élek a természetben, mert az orvosok azt mondták, ha tovább akarok élni, a természetben kell élnem, semmi más okból. Valójában mindent inkább szeretek, mint a természetet, a természet számomra félelmetes, alatomosságát és könyörtelenségét a saját testemen és lelkemen tapasztaltam, s mert szépségeit mindig csak alatomosságával és könyörtelenségével együtt, egyidejűleg tudom szemlélni, félek tőle és kerülöm, ahol csak tudom. Városi ember vagyok, csak beletörődöm a természetbe, ez az igazság. Teljességgel akaratom ellenére egzisztálok vidéken, ahol minden mindenestül ellenemre való.” (Ld. még uo., 94.) Bernhard, *Régi mesterek*, 229: „Az úgynevezett alsóbb osztályok, ez az igazság, ugyanolyan aljasok és alantasok, és ugyanolyan hazugok, mint a felsők. Korunk egyik legocsmányabb jellemzője, mást se hallunk egyre, hogy az úgynevezett egyszerű és úgynevezett elnyomott emberek jók, a többiek rosszak, egyike a legundorítóbb hazugságoknak, amelyet ismerek, így Reger. Az emberek összességükben egyformán aljasok és alantasok és hazugok, így Reger.”

mindenkiben csalódott, mindennel és mindenkivel elégedetlen férfi paroxizmusba hajszolt, rendkívül szuggesztív óriásmonológiát követhetjük végig. Ezek a monomániás alakok rendületlenül ilyeneket hajtogatnak: „Az az érzésem, hogy keresztül-kasul támadásoknak vagyok kitéve, s minden pillanatban az az érzésem, hogy összeomlok.”¹⁶³ Egymást érik az – önmagukban teljesen érdektelen, ám mivel a tudatregényeknek mindig egy agytevékenység lehető leghívebb bemutatása a tétje, együtt mégis értelmet nyerő – *ex cathedra* kijelentések, monstruózus szóösszetételek és különös rögeszmék.¹⁶⁴ A gépszerűen zakatoló, irgalmatlanul repetitív, olykor váratlanul asszociatív dikció ritmusát a legegyszerűbb szavak, rendszerint a folyton beszúrt *mondta* adja, hangsúlyait kurzív jelöli. Sosem tudjuk meg egyértelműen, ki beszél: „Oehler feltűnően gyakran idézi Karrert, anélkül, hogy külön felhívna rá a figyelmet, hogy Karrert idézi. Oehler gyakran mond Karrertől származó mondatokat, és gondolom, gyakran gondol is Karrer által kigondolt gondolatot, anélkül, hogy külön megmondaná, hogy azt, amit most mondok, Karrer mondta, azt, amit most gondolok, Karrer gondolta. *Alapjában véve mindent, amit mondunk, idézünk [...]*.”¹⁶⁵ Ennél perspektivikusabb beszédhelyzetet nemigen lehetne elképzelni – s e radikálisan korlátozott szemszögből kiszóló, szélsőségesen megbízhatatlan elbeszélők mégis abszolút érvénnyel nyilatkoznak meg, minduntalan azt szajkózzák konokul: „ez az igazság”. A fokalizáció klausztrófób zártságát erősíti, hogy bekezdések csak a legritkább esetben törik meg a szavak tégláiból és a sorközök cementjéből összeálló szövegfalat: mintha egy ablak nélküli végtelen folyosón botorkálnánk előre; „mindig, mindenbe be vagyunk zárva”.¹⁶⁶ A világgal való minden közvetlen kapcsolat megszakadt:

¹⁶³ Bernhard, *Régi mesterek*, 209.

¹⁶⁴ Hihetetlenül mulatságos visszatérő motívum például az elbeszélők/szereplők kényelmetlenségekkel szembeni *rendkívül alacsony* tűrőképessége. A „sosincs csend” John Cage-i problémája már a *Fagy* festőjének is sok nehézséget okoz. A *Megzavarodás* gyáriparosa, hogy zavartalanul dolgozhasson, „az összes vadat, ami a hauensteini erdőkben még volt, kilövette”. Thomas Bernhard, *Megzavarodás*, ford. Adamik Lajos (Pozsony: Kalligram, 2006), 46. A *mészégető* Konradja is hasonló zajproblémákkal küzd; miattuk nem bírja „papírra billenteni” fejében már évek óta kész „hallástanulmányát”. A nyugodt gondolkodáshoz, mint később megtudjuk, nem kevésbé fontos a megfelelő szobahőmérséklet: „E harminchat esztendőn keresztül csakis azért jártam ide a Kunsthistorische Museumba, mert itt egész évben az az ideális tizennyolc Celsius-fok járja, amely nemcsak a festmények vásznának, de bőrömnnek s mindenekelőtt lehető legérzékenyebb fejemnek is a legkedvezőbb, így Reger.” Bernhard, *Régi mesterek*, 236. Hegelt, Schopenhauert, Goethét vagy Sterne-t nem lehetséges *akármilyen* szobában megérteni: „elolvasni a hölleri padlásszobában azokat a könyveket és tanulmányokat, amelyek elolvasása sem Angliában, sem Altensamban nem lett volna lehetséges, elgondolni és leírni, amit nem lett volna lehetséges elgondolni és leírni sem Angliában, sem Altensamban, *itt fedeztem fel Hegelt*, mondta újra és újra, itt foglalkoztam először komolyan Schopenhauerrel, itt tudtam először tiszta tudattal, zavartalanul elolvasni a *Vonzások és választások*at és az *Érzelmes utazást*, itt, a hölleri padlásszobában hirtelen hozzáférhetővé váltak azok a gondolatok, amelyek a *padlásszobát megelőző évtizedekben* el voltak zárva előlem, és tényleg, mint írja, leglényegesebb gondolataihoz, számára a legfontosabbakhoz, életfontosságú gondolataihoz jutott itt, a hölleri padlásszobában”. Thomas Bernhard, *Korrektúra*, ford. Hajós Gabriella (Budapest: Ferenczy, 1996), 7. Stb.

¹⁶⁵ Bernhard, „Járás”, ford. Révai Gábor, in *Ki volt Edgar Allan? Hét új kisregény és Ausztriából és az NSZK-ból*, szerk. Györffy Miklós (Budapest: Európa, 1982), 200.

¹⁶⁶ Bernhard, *Megzavarodás*, 150.

„Honnan vehetném magamnak a bátorságot, mondja Karrer, hogy valamit ne csak úgynevezett valaminek nevezzek, s ezzel hitet tegyek valami mellett, és egy világot teremtsék, akármilyent, nagyot vagy kicsit, ésszerűt vagy ésszerűtlent, miközben mindig csak aszerint beszélek (és cselekszem), hogy mindig csak valami Úgynevezetről van szó, és folytatva, valami úgynevezett Úgynevezetről és így tovább.”¹⁶⁷

A korai regényekben – a több szempontból is rendhagyónak számító *Amrast* (1964) kivéve – még külső megfigyelők rögzítik a monologizáló szólamát. A *Fagyban* (1964) Dr. Strauch sebész azzal bízta meg egy növendékét, hogy látogasson el Wengbe bátyja, az örült festő felkutatása céljából. A gyakorlóidejét Schwarzachban töltő orvos feladata, hogy a lehető legpontosabban tanulmányozza a hosszú ideje magányos, embergyűlölő festőt. Magát joghallgatónak kiadva sikerül a festő bizalmába férkőznie. Hosszú sétákat tesznek a havas tájban. Strauch éjsztét delirálását az orvosnövendék jegyzi le, olykor idézve, olykor függő beszédben. Egy idő után rémülten konstatálja, hogy Strauch hatása alá került; félelemmel tölti el, hogy saját szólama egyre elválaszthatatlanabb az övétől.

[A] festő a hatalmába kerített. Belekényszerített képeinek, képzeatinek világába. Engem, egyszerű, gyenge megfigyelőjét. Hirtelen bebörtönözve éreztem magamat. De ez a képzet is, gondoltam, a festő képzelete. Nem vagyok többé én. Nem, nem, én nem vagyok többé én, gondoltam. [...] De vajon ezt az összehasonlítást, agyammak ezt a torz gondolatát, s egyáltalán: mindent, amit gondolok és látok, amit mondok és lehordok, azt is nem mind Strauch sugallja-e? [...] Fölfedeztem, hogy állandóan ennek az embernek a szája íze szerint beszélek olyan szagototán.¹⁶⁸

Az orvosnövendék a regény végén visszautazik Schwarzachba, majd még ugyanaznap tovább a fővárosba. Egy újságból értesül róla, hogy távozása után a festőnek nyoma veszett.

A *Megzavarodás* (1967), *A mészégető* (1970), a *Járás* (1971) és a *Korrektúra* (1975) is hasonló felépítést követ: az elbeszélő és a monologizáló szólama két külön szereplőhöz tartozik, ennél fogva eleinte egyértelműen kettéválk, ám ahogy haladunk előre, egyre inkább egybeolvad. (Az *Amrasban* – egyáltalán nem egyértelműen, mégis kivehető módon – fordított az irány: eleinte mintha két testvér beszélne, majd mintha csupán egyikük vinné a szót.) Bernhard idővel elhagyja az idézőjelek használatát: körülbelül *A mészégetőtől* – amelyben a történet egy Fro és egy Wieser névre hallgató hang megszólalásaiból körvonalazható – a függő

¹⁶⁷ Bernhard, „Járás”, 239.

¹⁶⁸ Thomas Bernhard, *Fagy*, ford. Tandori Dezső (Budapest: Európa, 1974), 302.

beszéd válik uralkodóvá. Az elbeszélők szerepe egyre inkább csak a monológ idézésére korlátozódik. A *Korrektúra* e tekintetben átmenetet képez az életmű korai és későbbi szakasza között: utolsó lapjain ténylegesen bekövetkezik a teljes összeolvadás. A regény második felében az elbeszélő egy, a közelmúltban öngyilkosságot elkövetett barátjának, (a Wittgensteinről mintázott) Roithamernek hátramaradt, *Altensamról, és mindarról, ami Altensammal összefügg, különös tekintettel a körpiramisra* című „terjedelmes kéziratát” tanulmányozza, rendszerezi, szerkeszti. A regényszöveg fokozatosan – paradox módon – Roithamer kéziratának „felolvasásává” és *leírásává* válik: „Célunkat egyedül úgy érhetjük el, ha túljutunk ezen az emberi szennyen. Emberi szenny, mint agyszenny, egyetlen célja; meggyilkolásunk. Aki mást mond, az *alakoskodás bűncselekményét* követi el, az alakoskodás bűncselekménye aláhúzva, az emberi szenny először mindenütt aláhúzva, azután kihúzva, majd alápontozva.”¹⁶⁹

Az életmű későbbi darabjaiban – elsősorban a *Wittgenstein unokaöccse* (1982), *A menthetetlen* (1983) és az *Irtás* (1984) említendő itt, de, annak ellenére, hogy a most következő kritériumnak nem felel meg, sok szempontból a *Régi mesterek* (1985) is e sorba tartozik – bezáródunk a monologizáló férfiszörnyetegek fejébe: az elbeszélő és a monologizáló immár kezdettől fogva egy és ugyanaz a személy. Azonban Bernhard továbbra sem enged az alanyiség csábításának: az elbeszélő „nemcsak a felvonultatott figurákat, de önmagát is függőbeszédben beszélteti”.¹⁷⁰ Az eddigi *mondták mondtammá* vagy *gondoltammá* avanzsálnak, olykor eszelősen felhalmozódnak-összetorlódnak (*mondta, gondoltam* stb.). A korábban szinte tisztán tragikus hangnembe komikus elemek vegyülnek, megjelenik az (ön)íronia. A „monológfogda”¹⁷¹ tökéletes: ebben a hézagtalanul szolipszista világban minden (a történetek, mások megszólalása stb.) az elbeszélőn keresztül szűrődik át – megbízhatatlansága azonban még így is (vagy: éppen ezért?) nyilvánvaló. Az emberek elől a zord osztrák hegyvidékre elvonult, napjait szinte teljes elszigeteltségben tengető és magányosan munkálkodó örült helyét egy bécsi vagy onnan valamelyik európai nagyvárosba menekült, a társadalom életébe bekötött, gyakran tüdőbeteg értelmiségi veszi át, aki ugyan sok hasonlóságot mutat elődjével, ám akit – és ez a fontos – *nem nevezhetünk egyértelműen örültnek*. Éppen ezért ezeknél az újjágású figuráknál jóval nehezebb eldönteni, mikor projektálják félelmeiket a külvilágba, s mikor értelmezik tévesen annak jeleit. Ugyanakkor nézeteiket kétségkívül hiba volna minden esetben

¹⁶⁹ Bernhard, *Korrektúra*, 187.

¹⁷⁰ Sipos Balázs, „Mimikri és autizmus”, *Műút* 62, 4. sz. (2017): 31. Természetesen egészen más módon, mint e kritika tárgya, Nádas Péter.

¹⁷¹ Bernhard, *Korrektúra*, 307.

(továbbra is töretlenül) paranoid mivoltukra hivatkozva diszkreditálni.¹⁷² Reger – a *Régi mesterek*ben elhangzó – vádjában például tagadhatatlanul van valami:

Bécs városa és az osztrák állam és a katolikus egyház vétke abban, hogy magam vagyok most, hogy élethossziglan magamra maradtam, mondta Reger akkor az Ambassadorban. Olyan ember halt ki mellőlem, aki mindig egészséges volt [...], egyedül azért, mert Bécs városa nem szórja fel a Kuntshistorische[s] Museumhoz vezető utat, mert a Kunsthistorische Museum, amely az államhoz tartozik, nem értesíti a mentőket időben, és mert az Irgalmasok Kórháza sebészei elszúrók az operációt, így Reger akkor az Ambassadorban. Feleségem túlélte volna a százat, ez a meggyőződésem, ha Bécs városa felszórta volna a Kunsthistorische[s] Museumhoz vezető utat, így Reger akkor az Ambassadorban. És minden bizonnyal ma is életben lenne, ha a Kunsthistorische[s] Museum időben értesíti a mentőket, és ha az Irgalmasok Kórháza sebészei az operációt el nem szúrók.¹⁷³

Ahogy ezen az idézeten is látszik, a Másik és – ami ezzel szorosan összefügg – a szeretet *csak mint hiány jelenik meg*. Az elbeszélők/monologizálók gyűlöletcunamiját a széles e világon egyes-egyedül szerethető Másik eltávozása okozta fájdalom emeli a magasba,¹⁷⁴ csak azért, hogy aztán pusztítóan zuhanjon vissza az elbeszélők/monologizálók közvetlen környezetére. (Mivel rettenetesen *megterhelő* ilyen kitartóan gyűlölni, olykor azért megfigyelhető némi *ambivalencia*.)¹⁷⁵ Sajátos, a freudi modelltől teljesen elütő ez a gyászmunka, amennyiben itt az

¹⁷² Az államról tartott előadásaiban Pierre Bourdieu például többször is idézi a *Régi mesterek* egy emlékezetes szakaszát, ld. *On the State. Lectures at the College de France, 1989–1992*, szerk. Patrick Champagne et al., ford. David Fernbach (Cambridge: Polity, 2014), 215, 334, 366; valamint: „Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field”, ford. Loïc J. D. Wacquant és Samar Farage, *Sociological Theory* 12, 1. sz. (1994): 1–18.

¹⁷³ Bernhard, *Régi mesterek*, 193.

¹⁷⁴ Ez a Másik leggyakrabban – mint a *Járásban* Karrer, a *Korrektúrában* Roithamer, a *Wittgenstein unokaöccsében* Paul, a *menthetetlenben* Glenn Gould és Wertheimer, az *Irtásban* Joana – egy (ifjúkori) barát, aki vagy megőrült, vagy önkezével vetett véget életének (vagy mindkettő); ritkábban – mint az *Igenben* és a *Betonban* – egy véletlenül megismert nő, vagy – mint az *Amrasban* és a *Kioltásban* – a szülők, vagy – mint a *Régi mesterekben* – a feleség. Az *Önéletrajzi írásokban* a nagypapa tölt be hasonló szerepet. (A szexualitás expliciten alig jelenik meg az életműben, de a barátok iránti [illetve az *Amrasban* a testvér iránti incesztuózus] vonzalom olykor már-már homoerotikus színezetet ölt.) A narratív szerkezet kezdőpontját legtöbbször a szeretett személy elvesztése jelöli ki, amelyet – az aktuális cselekménytől elrugaszkodó – részletes visszaemlékezés követ, hogy aztán visszaérkezzünk a diegézis idejébe. A halálessettel való indítás – még ha gyász nem is társul hozzá – korábban is jellemző: *A mészégetőben* a feleséggyilkossággal, a *Megzavarodásban* az orvos apa egyik betegének halálával veszi kezdetét a történet – még a *Fagy* káprázatosan absztrakt nyitánya is beleillik ebbe a sorba.

¹⁷⁵ Ld. pl. Thomas Bernhard, *Irtás. Indulatmű*, ford. Hajós Gabriella (Budapest: Ferenczy, 1994), 219: „ez a város, amelyen át most futok, bármilyen rémesnek is találom és találtam mindig is, számomra mégiscsak a legjobb város, ez a gyűlöletes, számomra mindig is gyűlöletes Bécs egyszerre csak újra a legjobb, az én legeslegjobb Bécsem, és [...] ezek az emberek, akiket mindig is gyűlöltem és gyűlölök és gyűlölni fogok, mégiscsak a legjobb emberek, [...] gyűlölöm őket, és mégis megindítanak, [...] gyűlölöm Bécset, és mégis megindít, [...] elátkozom ezeket az embereket, és mégis szeretnem kell őket, és [...] gyűlölöm ezt a Bécset, és mégis szeretnem kell, és azt gondoltam, miközben már benn, a belvárosban futottam, hogy ez a város mégiscsak az én városom, és örökre az is marad, és ezek az emberek az én embereim, és örökre azok is maradnak”.

elhunyt felé irányuló szemrehányások nem elfojtódnak (s így tartós búskomorságot sem idéznek elő), hanem *eltérülnek*.

Azonosítható egy reflexívebb vonulata is az életműnek: ide sorolható az *Igen* (1978), a *Beton* (1982), bizonyos szempontból a *Régi mesterek* (1985) és a valószínűleg nem utolsóként megírt, mindenesetre utolsóként kiadott regény, a gyakran *opus magnum*nak titulált *Kioltás* (1986). Ezekben a regényekben az elbeszélők gyakran belátják, hogy a hiba (legalábbis részben) bennük rejlik. Az őket körülvevő világ továbbra is elviselhetetlennek tűnik fel, de, mint elismerik, valamilyen belső oknál fogva nekik is égető van szükségük rá, hogy újra és újra lepocskondiázzák. Ugyan a bernhardi próza fentebb vázolt ismérvei nem tűnnek el, fölerősödnek a benne elvértve mindig is jelen lévő önreflexív tendenciák. (A *Régi mesterek*ben még a monologizáló [Reger] és az elbeszélő [Aztbacher] egysége is megbomlik.)

Ezen az úton talán a *Kioltás* megy a legmesszebbre. A névvel is bíró elbeszélő, Franz Josef Murau gazdag osztrák családja elől menekült Rómába. Magányát a tanítványával, Gambettivel folytatott eszmecserék enyhítik. Gambetti az, aki visszacsempészi a „kívüliség gondolatát”-t (Foucault), amennyiben elvégzi azt a munkát, amely eddig az olvasóra hárult (s amelyet ő szükségszerűen nem tudott maradéktalanul elvégezni): érvénybe lépteti a *valóságelvet*. Egyfajta beépített korrektorként funkcionál: kineveti gyűlölködő mesterének dührohamait, visszahúzza a földre elvakult túlzásait. „Gambetti elnevette magát, s *délelőtti fantasztának* nevezett.”¹⁷⁶ Baráti visszajelzései önreflexióra készítik Muraut. Még annak is tanúi lehetünk – kivételes pillanat! –, (a)hogy egy Bernhard-elbeszélő *önkritikát gyakorol*.¹⁷⁷ Íme, a szöveg, amint elemzi önmagát:

Ha nem lenne túlzásművészetünk, mondtam Gambettinek, szörnyűségeken unalmas létre lennénk kárhoztatva, sőt, létre teljességgel méltatlan létezésre. És én hihetetlen magaslatokba fejlesztettem túlzásművészetemet, mondtam Gambettinek. Ahhoz, hogy felfoghatóvá tegyük, el kell túloznunk mindent, mondtam neki, csak a túlzás tesz szemléletessé, a veszély pedig, hogy bolondnak kiáltanak ki, idősebb korban nem zavar már.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Bernhard, *Kioltás*, 87.

¹⁷⁷ „A szüleimet egyfolytában sértegettem. Mindent elkövettem ellenük, a testvéreimmel szemben is mindent, hogy mennél jobban megsértsem őket. A sértegetés módszereiben nem válogattam. Gyakran lesajnáltam és nevetségessé tettem őket, amikor semmi lesajnálni való vagy nevetséges nem volt bennük, mondtam magamnak, és újra tiszta volt a fejem. Apámmal gyakran a legalantasabb vádaskodásokra vetemedtem olyan helyzetekben, amelyekben nem volt semmi vádaskodnivaló, anyámnak hazudtam, nevetségessé tettem az emberek előtt, lesújtóan vélekedtem róla, gögömmel kikészítettem, be kell lássam.” (Uo., 203.)

¹⁷⁸ Uo., 87. Bővebben ld. még uo., 397–398.

Nehezen lehetne ennél frappánsabban fogalmazni. Ám éppen mert kimondásra kerül a bernhardi stílus legfőbb jellegzetessége, veszít is erejéből. A reflexivitás növekedtével a túlzások intenzitása csökken. Naiv és szentimentális paranoia izolálódik. Az eddig kritika és ironikus paródia között ingadozó tónus a paródia irányába billen el. Így látszólag odalesz Bernhard legnagyobb prózapoétikai leleménye, amely abban áll, hogy lehetetlenség feketén-fehéren állást foglalni elbeszélői mellett vagy ellen, eldönteni, jogosak-e kifakadásaik vagy sem.¹⁷⁹ Első látásra megtörik a függő beszéd uralma: a sok *mondtam* és *gondoltam* ennyi önreflexió mellett már nem alakítja ki a kellő távolságot – azonban egy alig észrevehető elbeszéléstechnikai fogás meggátolja, hogy elérjünk az alanyig. Hiába az egyes szám első személyű monológ, az első mondatban egy beszúrásba botlunk: „írja Murau”, amely, bibliográfiai adatokkal kiegészítve, az utolsó mondatban is visszatér: „írja Murau (sz. 1943 Wolfsegg – †1983 Róma)”. A *Betonban* és a *Régi mesterekben* ugyanígy: „írja Rudolf”, „írja Aztbacher”. Meglehet, ritkábban vagyunk emlékeztetve rá, de ezek az odabiggyesztett szavak nyilvánvalóvá teszik, hogy voltaképpen az egész könyv nem több, mint idézet. Mondta valaki. A „valódi” elbeszélő nem a monologizáló, hanem az a névtelen és arctalan senki, akitől ezek a betoldások származnak. S mivel semmilyen információval nem rendelkezünk arra nézvést, mit gondol ő, újra bizonytalanságba kerülünk azt illetően, mennyire fogadható el az egyes szám első személyű monológ hitelesnek és beszámíthatónak tűnő beszélőjének színlegesen első kézből származó szólama. De még ez sem teljesen igaz – hiszen ezek a betoldások a végtelenségig sorjáznak; éppen azt hivatottak jelölni, hogy a monológ sosem horgonyozható le egy alanynál véglegesen.

Bernhard olyan alany nélküli függő beszédhez közelít szakadatlanul, amelyben az égbekiáltó ostobaságoknak és a legnagyobb sületlenségeknek éppúgy *megvan a maga helye és értéke*, mint a találó kritikának. Az életmű legzseniálisabb passzusai azok, amelyeknél mit sem segít, ha megpróbáljuk mondatról mondatra mérlegelni, vajon egyik vagy másik melyik kategóriába tartozik: attól függően, hogy milyen retorikai hangütést tulajdonítunk az adott mondatnak, egyaránt értelmezhetjük egy örült kirohanásaként és a legkomolyabban veendő társadalomkritikaként is. Így, az örület és az épelméjűség demarkációs vonalán egyensúlyozva performálja, viszi színre Bernhard a paranoid-kritikai módszert *in actu*. Regényeiben nem derül ki, meddig tart a kritika és hol kezdődik a paranoia – ahogy azt sem lehet egyértelműen

¹⁷⁹ Ez alól természetesen némileg kivételt képeznek az olyan mondatok, amelyek valamely közismert íróra, filozófusra, festőre, zeneszerzőre, karmesterre stb. vonatkoznak. (A *Régi mesterekben* az elmúlt évszázadok nagyságai közül jóformán senki, még a *par excellence* nagypolgár Thomas Mann sem tudja levakarni magáról a kispolgáriság bélyegét.)

meghatározni, hol húzódik a tenger partja, vagy hogy „mikor van vége az alkonyatnak és mikor kezdődik az este”.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Nádas Péter, *Évkönyv* (Budapest: Szépirodalmi, 1989), 345.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W. „Kritika”. Ford. Tillmann Ármán. *Híd* 87, 9–10. sz. (2021): 62–72.
- Althusser, Louis. „A tőkéől Marx filozófiájáig”. In *Olvasni A tőkét*, szerk. Takács Ádám, ford. Moldvay Tamás és Szigeti Csaba, 17–85. Budapest: Napvilág, 2018.
- Bacsó Béla. „A kritika mint erény”. In *Esztétika és műértés. Filozófiai és művészetelméleti írások*, 33–43. Budapest: Kijárat, 2023.
- Badiou, Alain. „‘We Need a Popular Discipline’: Contemporary Politics and the Crisis of the Negative”. *Critical Inquiry* 34,4. sz. (2008): 645–659.
- Balassa Péter. „Egyetlen eszménk a kritika?” In *Szabadban*, 27–37. Budapest: Liget, 1993.
- Baudrillard, Jean. *The Spirit of Terrorism and Other Essays*. Ford. Chris Turner. London–New York: Verso, 2002.
- Bernhard, Thomas. *Díjaim*. Ford. Adamik Lajos. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Bernhard, Thomas. *Fagy*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Európa, 1974.
- Bernhard, Thomas. *Irtás. Indulatmű*. Ford. Hajós Gabriella. Budapest: Ferenczy, 1994.
- Bernhard, Thomas. „Járás”, ford. Révai Gábor. In *Ki volt Edgar Allan? Hét új kisregény és Ausztriából és az NSZK-ból*, szerk. Györffy Miklós, 185–258. Budapest: Európa, 1982.
- Bernhard, Thomas. *Kioltás. Bomlásregény*. Ford. Hajós Gabriella. Pozsony: Kalligram, 2005.
- Bernhard, Thomas. *Korrektúra*. Ford. Hajós Gabriella. Budapest: Ferenczy, 1996.
- Bernhard, Thomas. *Megzavarodás*. Ford. Adamik Lajos. Pozsony: Kalligram, 2006.
- Bernhard, Thomas. *Régi mesterek. Komédia*. Ford. Hajós Gabriella. Palatinus, Budapest, 1998.
- Bernhard, Thomas. *Wittgenstein unokaöccse*. Ford. Hajós Gabriella. Budapest: Magvető, 1982.
- Bersani, Leo. „Pynchon, Paranoia, and Literature”. In *The Culture of Redemption*, 179–199. Cambridge, Massachusetts–London: Harvard University Press, 1990.
- Bleuler, Eugen. *Dementia praecox, oder Gruppe der Schizophrenien*. Leipzig–Wien: Franz Deuticke, 1911.
- Bókay Antal. „Hisztéria-kritika és paranoia-kritika – a szürrealizmus kalandjai a pszichoanalízissel és a lélek titkaival”. *Imágó* 9, 3. sz. (2020): 33–65.
- Boltanski, Luc. *Mysteries and Conspiracies. Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Societies*. Ford. Catherine Porter. Cambridge, UK: Polity Press, 2014.
- Boltanski, Luc és Ève Chiapello. *The New Spirit of Capitalism*. Ford. Gregory Elliott. London: Verso, 2007.

- Bourdieu, Pierre. *On the State. Lectures at the College de France, 1989–1992*. Szerk. Patrick Champagne et al., ford. David Fernbach. Cambridge: Polity, 2014.
- Bourdieu, Pierre. „Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field”. Ford. Loïc J. D. Wacquant és Samar Farage. *Sociological Theory* 12, 1. sz. (1994): 1–18.
- Butler, Judith. „What is Critique? An Essay on Foucault’s Virtue”. *Transversal*, 2001, <https://transversal.at/transversal/0806/butler/en>.
- Buzási Áron. „Paul Ricœur and the Idea of Second Naivety. Origins, Analogues, Applications”. *Études Ricœuriennes / Ricœur Studies* 13, 2. sz. (2022): 39–58.
- Capgras, Joseph és Paul Sérieux, *Les Folies raisonnantes. Le délire d’interprétation*. Paris: Alcan, 1909.
- Dalí, Salvador. „A rothadó számár”. Ford. Egri Petra. *Imágó* 9, 3. sz. (2020): 156–159.
- Dalí, Salvador. *Conquest of the Irrational*. Ford. David Gascoyne. New York: Julien Levy, 1935.
- Dalí, Salvador. *Millet Angelusának tragikus mítosza. „Paranoia-kritikai” értelmezés*. Ford. Kisari Miklós. Budapest: Corvina, 1963.
- Debord, Guy. *A spektakulum társadalmá / Kommentárok a spektakulum társadalmához*. Szerk. Sipos Balázs, ford. Erhardt Miklós. Budapest: Open Books, 2022.
- deHaven-Smith, Lance. *Conspiracy Theory in America*. Austin: University of Texas Press, 2013.
- Deleuze, Gilles. „La littérature et la vie”. In *Critique et clinique*, 14–15. Paris: Minuit, 1993.
- Deleuze, Gilles. „Az irodalom és az élet”. Ford. Takács Ádám. *Vulgo* 4, 1. sz. (2003): 4–5.
- Deleuze, Gilles és Félix Guattari. *L’Anti-Édipe. Capitalisme et schizophrénie, I*. Paris: Minuit, 1973.
- Deleuze, Gilles és Félix Guattari. *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, ford. Karácsonyi Judit. Budapest: Quadmon, 2009.
- Farkas Zsolt. „9/11 – Összeesküvés-elmélet? Nem: -gyakorlat”. 2014, <http://istenaldja.blogspot.com/2014/10/911-osszeeskuves-elmelet-nem-gyakorlat.html>.
- Farrell, John. *Freud’s Paranoid Quest. Psychoanalysis and Modern Suspicion*. New York–London: New York University Press, 1996.
- Farrell, John. *Paranoia and Modernity. Cervantes to Rousseau*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2006.
- Felski, Rita. *The Limits of Critique*. Chicago: University of Chicago Press, 2015.

- Ferenczi Sándor. „A homoszexualitás jelentősége a tébolyodottság kórtanában”. In *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*, szerk. Linczényi Adorján, 96–123. Budapest: Magvető, 1982.
- Foucault, Michel. *A szexualitás története, I. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest: Atlantisz, 1996.
- Foucault, Michel. „Mi a felvilágosodás?” In *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl. Michel Foucault írásaiból*, szerk. és ford. Szokolczay Árpád, 87–114. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1991.
- Freud, Sigmund. „A nárcizmus bevezetése”. Ford. Berényi Gábor. In *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*, 15–39. Budapest: Filum, 1997.
- Freud, Sigmund. „A tudattalan”. Ford. Szalai István. In *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*, 77–114. Budapest: Filum, 1997.
- Freud, Sigmund és Ferenczi Sándor, *Levelezés, I., 1908–1911*, szerk. Eva Brabant et al., ford. Berényi Gábor et al. Budapest: Thalassa-Pólya, 2000.
- Freud, Sigmund. „Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez (dementia paranoides). Az úgynevezett Schreber-eset”. Ford. Paneth Gábor. In *A patkányember. Négy klinikai esettanulmány*, szerk. Berényi Gábor, 341–421. Budapest: Akadémiai, 1999.
- Freud, Sigmund. *Totem és tabu*. Ford. Pártos Zoltán. Budapest: Göncöl, 1990.
- Freud, Sigmund. „Über eine neurotische Mechanismen bei Eifersucht, Paranoia und Homosexualität”. In *Gesammelte Werke, XIII., 1920–1924.*, szerk. Anna Freud et al., 198–204. London: Imago, 1947.
- Freud, Sigmund. „Vorrede zu *Probleme der Religionspsychologie* von Dr. Theodor Reik”. In *Gesammelte Werke, XII., 1917–1920.*, szerk. Anna Freud et al., 325–329. London: Imago, 1947.
- Greeley, Robin Adèle. „Dalí’s Fascism; Lacan’s Paranoia”. *Art History* 24, 4. sz. (2001): 465–492.
- Groys, Boris. *Kommunista utóirat*. Ford. Nagy Edina. Budapest: Műcsarnok, 2011.
- Hocquenghem, Guy. *Homosexual Desire*. Ford. Daniella Dangoor. Durham–London: Duke University Press, 1993.
- Hofstadter, Richard. „The Paranoid Style in American Politics”. In *The Paranoid Style in American Politics*, 3–40. New York: Vintage Books, 2008.

- Horkheimer, Max. „Hagyományos és kritikai elmélet”. In *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*, szerk. Papp Zsolt, ford. Gelléri András, 43–116. Budapest: Gondolat, 1976.
- Kacem, Mehdi Belhaj. *Colaricocovirus. D’un génocide non conventionnel*. Thervay: Exuvie, 2022.
- Kant, Immanuel. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest: Atlantisz, 2004.
- Kant, Immanuel. „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?”. Ford. Vidrányi Katalin. In *Történelemfilozófiai írások*, 13–22. Szeged: Ictus, 1997.
- Kendler, Kenneth S. „The Development of Kraepelin’s Mature Diagnostic Concepts of Paranoia (*Die Verrücktheit*) and Paranoid Dementia Praecox (*Dementia Paranoïdes*). A Close Reading of His Textbooks From 1887 to 1899”. *JAMA Psychiatry* 75, 12. sz. (2018): 1280–1288.
- Klein, Melanie. „A mániás depresszió pszichogenezise”. In *A szó előtti tartomány. Pszichoanalitikus tanulmányok*, ford. Pető Katalin, 25–61. Budapest: Akadémiai, 1999.
- Klein, Naomi. *Doppelgänger. A Trip into the Mirror World*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2023.
- Kojève, Alexandre. *Introduction à la lecture de Hegel. Leçons sur la Phénoménologie de l’esprit*. Paris: Gallimard, 1947.
- Koolhaas, Rem. *Delirious New York. A Retroactive Manifesto for Manhattan*. New York: The Monacelli Press, 1994.
- Koselleck, Reinhart. *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogenezisééről*. Ford. Boros Gábor. Budapest: Atlantisz, 2016.
- Lacan, Jacques. „A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja a számunkra”. Ford. Erdély Ildikó és Füzessey Éva. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*, szerk. Bókay Antal et al., 65–69. Budapest: Osiris, 2002.
- Lacan, Jacques. *De la Psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Paris: Seuil, 1980.
- Lacan, Jacques. *Écrits*. Paris: Seuil, 1966.
- Lacan, Jacques. *Les psychoses. Le Séminaire III. (1955–1956)*. Paris, Seuil, 1981.
- Lacan, Jacques. „Motifs du crime paranoïaque : le crime des sœurs Papin”. In *Premiers écrits*, 93–106. Paris, Seuil, 2023.
- Laplanche, Jean és Jean-Bertrand Pontalis. *A pszichoanalízis szótára*. Ford. Albert Sándor et al. Budapest: Akadémiai, 1994.

- Latour, Bruno. „Miért nem bírja szusszal a kritika? A tényállásoktól a tényleges gondokig”. Ford. Keresztes Balázs. In *Hibrid gondolkodás*, szerk. Kelemen Pál et al., 141–170. Budapest: Kijárat, 2021.
- Latour, Bruno. *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Ford. Gecser Ottó. Budapest: Osiris, 1999.
- Lessing, Gotthold Ephraim. „A recensensnek nem kell jobban értenie ahhoz, amit bírál”. In *Válogatott esztétikai írások*, szerk. Balázs István, ford. M. Jászka Zsuzsa, 31–34. Budapest: Gondolat, 1982.
- Lytotard, Jean-François. *Économie libidinale* (Paris: Minuit, 1974).
- Marcival, Antoine. *Index obscurus. Deux siècles et demi de complots: 1788–2022*. Paris: Jean-Cyrille Godefroy, 2024.
- Marcuse, Herbert. „Filozófia és kritikai elmélet”. In *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*, szerk. Papp Zsolt, ford. Gelléri András, 117–143. Budapest: Gondolat, 1976.
- Marx, Karl. *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. In *Marx és Engels művei, I.*, 7–18. Budapest: Kossuth, 1957.
- Marx, Karl. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata, I., A tőke termelési folyamata. Marx és Engels művei, 23.* Budapest: Kossuth, 1967.
- Melville, Herman. „Billy Budd”, ford. Szász Imre. In *Billy Budd és más elbeszélések*, 81–198. Budapest: Scholar, 2008.
- Mills, Jon. „Lacan on Paranoiac Knowledge”. *Psychoanalytic Psychology* 20, 1. sz. (2003): 30–51.
- Nádas Péter. *Emlékiratok könyve*. Budapest: Szépirodalmi, 1986.
- Nádas Péter. *Évkönyv*. Budapest: Szépirodalmi, 1989.
- Polányi Mihály. *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához, I–II.* Ford. Papp Mária. Budapest: Atlantisz, 1994.
- Rancière, Jacques. „A kritika fogalma és a politikai gazdaságtan kritikája az 1844-es *Kéziratoktól A tőkéig*”. In *Olvasni A tőkét*, szerk. Takács Ádám, ford. Moldvay Tamás és Szigeti Csaba, 87–196. Budapest: Napvilág, 2018.
- Rancière, Jacques. „A kritikai szellem hányattatásai”. In *A felszabadult néző*, ford. Erhardt Miklós, 21–36. Budapest: Műcsarnok, 2011.
- Ricœur, Paul. „Az interpretációk konfliktusa”. Ford. Martonyi Éva. In *Ikonológia és műértelmezés 3., A hermeneutika elmélete*, szerk. Fabiny Tibor, 139–150. Szeged: JATEPress, 1998.

- Ricœur, Paul. *De l'interprétation. Essai sur Freud*. Paris: Seuil, 1965.
- Roudinesco, Élisabeth. *Jacques Lacan*. Ford. Barbara Bray. New York: Columbia University Press, 1997.
- Schiller, Friedrich. „A naiv és szentimentális költészetéről”. Ford. Papp Zoltán. In *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, 261–352. Budapest: Atlantisz, 2005.
- Schreber, Daniel Paul. *Memoirs of My Nervous Illness*. Szerk. és ford. Ida Macalpine és Richard A. Hunter. New York: The New York Review of Books, 2000.
- Sedgwick, Eve Kosofsky. „Paranoid Reading and Reparative Reading, or, You're So Paranoid You Probably Think This Essay Is About You”. In *Touching Feeling. Affect, Pedagogy, Performativity*, 123–151. Durham–London: Duke University Press, 2003.
- Sipos Balázs, „Mimikri és autizmus”. *Műút* 62, 4. sz. (2017): 16–32.
- Sloterdijk, Peter. *In the World Interior of Capital*. Ford. Wieland Hoban. Cambridge: Polity, 2013.
- Sonderegger, Ruth. „Foucault cinikusai. Úton egy kreatív és affirmatív kritika felé”. Ford. Boros Bianka és Czétány György. In *Foucault jelenléte. Szexualitás – gondoskodás – forradalom*, szerk. Weiss János, 55–92. Budapest: Typotex, 2021.
- Strauss, Leo. *Az üldöztetés és az írás művészete*. Ford. Láncki András. Budapest: Atlantisz, 1994.
- Tamás Gáspár Miklós. „Igazság és osztály”. In *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020*, szerk. és ford. Sipos Balázs, 113–194. Budapest: Kalligram, 2021.
- Žižek, Slavoj. „How Did Marx Invent the Symptom?”. In *The Sublime Object of Ideology*, 3–55. London: Verso, 2008.